

A Sociological Analysis of the Factors and Obstacles to the Realization of Monotheistic Faith in the Holy Qur'an

Seyed Mohsen Mirsondosi ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Qur'an and Social Studies, Institute of Islamic Civilization, Islamic Sciences and Culture Academy, Mashhad, Iran. Email: m.sondosi@isca.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 11 June 2025

Revised: 15 July 2025

Accepted: 27 October 2025

Available Online: 4 November 2025

Keywords:

Holy Quran, Monotheism (Tawhīd), Social Monotheism, Faith in God, Monotheistic Society.

Abstract

This research aims to sociologically examine the enabling factors and obstacles to the realization of monotheistic faith (īmān tawhīdī) in the Holy Quran. Faith in divine unity (tawhīd), as the central axis of Islam, plays a decisive role in shaping individual and social behaviors and actions. It is considered a foundational element for enhancing the quality of individual life and strengthening social structures. Employing the method of thematic analysis of Quranic verses and a sociological analytical approach, themes related to the realization or weakening of monotheistic faith were first extracted. Subsequently, the role of these factors in the process of religious socialization and social cohesion was explained. The results indicate that the realization of monotheistic faith depends on strengthening enabling factors such as cognitive knowledge of divine signs, conscious effort to accept and follow the truth, submission to divine teachings, and active participation in religious and social spheres. Conversely, the presence of obstacles such as negligence of divine commands, inattention to ritual worship, distortion of religious teachings, and disregard for social responsibility leads to increased social disintegration and a weakening of social capital and collective trust within the community of believers. Accordingly, simultaneous attention to developing enabling factors and removing inhibiting factors paves the way for realizing a cohesive society based on monotheistic faith and fosters the concurrent growth of the individual and society.

Cite this article: Mirsondosi, S.M.. (2025). A Sociological Analysis of the Factors and Obstacles to the Realization of Monotheistic Faith in the Holy Quran. *Quranic Doctrines*, 22(42), 77-121. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7109.2566>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Monotheistic faith (īmān tawhīdī) serves as the central axis of Islam, constituting not merely a subjective belief but a system of knowledge, inclination, and action that must be realized in both individual and social spheres. The Holy Qur'an, through its repeated emphasis on divine unity and the rejection of polytheism (shirk), introduces monotheistic faith as the foundation of guidance and felicity. The significance of this research lies in its sociological approach, extracting and analyzing the enabling (positive) factors and obstacles to the realization of monotheistic faith directly from the Qur'anic text. This study seeks to answer two key questions: (1) What enabling and inhibiting factors in the Qur'an influence the realization of monotheistic faith? (2) How do these factors operate within individual and social domains?

Method

The research method is qualitative and based on thematic analysis of Qur'anic verses. The research stages include:

- A comprehensive review of the Qur'an and identification of 380 verses related to monotheistic faith.
- Extraction of the translation and social interpretations of the selected verses.
- Three-stage coding (open, axial, selective) using MAXQDA software.
- Generation of 1181 initial codes, categorization into 22 concepts, and final consolidation into two main categories: Enabling Factors (12 concepts) and Inhibiting Factors (10 concepts).
- Validation of results through a systematic coding process and comparison with prior literature.

Findings

Enabling Factors

- Cognitive recognition of divine signs.
- Conscious effort to accept and follow the truth.
- Submission to divine teachings.
- Active participation in religious and social arenas.
- Strengthening social capital, cohesion, and solidarity.
- Individual and social resilience in the face of challenges.
- Social self-control (Taqwā – piety/God-consciousness).
- Healthy social competition.
- Rational and social preferences in decision-making.
- Meaning-making and reproduction of shared values.

Inhibiting Factors (Obstacles)

- Neglect of divine commandments.
- Inadequate attention to ritual acts of worship.
- Distortion of religious teachings.
- Neglect of social responsibility.
- Weakness in self-control and Taqwā.
- Unhealthy competition and excessive individualism.
- Doubt and skepticism regarding monotheistic beliefs.
- Influence of non-monotheistic worldviews.
- Religious alienation resulting from the reduction of faith to a merely verbal or traditional level.
- Social disintegration and diminished collective trust.

Conclusions

The realization of monotheistic faith in society requires simultaneous attention to enabling factors and the removal of inhibiting obstacles. The findings indicate that monotheistic faith functions not only as a doctrinal principle but also as a social mechanism for cohesion, trust, and social capital. By strengthening these factors, a cohesive and stable society based on monotheistic faith is formed. Conversely, neglect of these factors leads to the weakening of religiosity and an increase in social vulnerabilities.

Author Contributions

The corresponding author, Seyed Mohsen Mirsandosi, has undertaken all stages of the research, including data extraction, analysis, and article composition.

Data Availability Statement

The research data, including tables of verses and coding files in MAXQDA software, are available from the author upon request by researchers.

Acknowledgements

Gratitude is extended to the Islamic Sciences and Culture Research Institute and colleagues in the Qur'an and Social Studies group for their scholarly support and constructive critiques.

Ethical Considerations

The author has refrained from any distortion, plagiarism, or research misconduct in data collection, analysis, and article writing.

Funding

This research did not receive any specific financial support from governmental, commercial, or non-profit funding bodies.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest in the writing of this article.

Declaration on the Use of AI Tools

In preparing this article, the author used Microsoft Copilot for assistance in writing the extended abstract. The generated content was subsequently reviewed and edited, and the author assumes full responsibility for it.

تحلیل جامعه‌شناختی عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی در قرآن کریم

✉ سید محسن میرسندسی

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه قرآن و مطالعات اجتماعی، پژوهشکده اسلام تمدنی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مشهد، ایران. رایانامه: m.sondosi@isca.ac.ir

چکیده

هدف این پژوهش بررسی جامعه‌شناختی عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی در قرآن کریم است. ایمان به توحید به عنوان محور اساسی دین اسلام، تأثیر تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی رفتارها و کنش‌های فردی و اجتماعی دارد و زمینه‌ساز ارتقای کیفیت زندگی فردی و استحکام ساختارهای اجتماعی محسوب می‌شود. با تکیه بر روش تحلیل مضمون آیات قرآن و رویکرد تحلیلی جامعه‌شناختی، ابتدا مضامین مرتبط با تحقق یا تضعیف ایمان توحیدی استخراج گردید و سپس به تبیین نقش این عوامل در فرایند جامعه‌پذیری دینی و انسجام اجتماعی پرداخته شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد تحقق ایمان توحیدی در گرو تقویت عوامل ایجابی مانند شناخت معرفتی نسبت به آیات الهی، تلاش آگاهانه برای پذیرش و پیروی از حق، تسلیم در برابر آموزه‌های الهی و حضور فعال در عرصه‌های دینی و اجتماعی است. در مقابل، وجود موانعی چون غفلت از دستورات الهی، کم‌توجهی به مناسک عبادی، تحریف آموزه‌های دینی و بی‌توجهی به مسئولیت اجتماعی، عامل افزایش گسست‌های اجتماعی و تضعیف سرمایه اجتماعی و اعتماد جمعی در جامعه مؤمنان می‌شود. بر این اساس، توجه توأمان به توسعه عوامل ایجابی و رفع عوامل سلبی، زمینه‌ساز تحقق جامعه‌ای هم‌پسته بر پایه ایمان توحیدی خواهد بود و به رشد هم‌زمان فرد و اجتماع منجر می‌شود.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۲۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۴/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۵

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۸/۱۳

کلیدواژه‌ها

قرآن کریم، توحید، توحید اجتماعی، ایمان به خداوند، جامعه توحیدی.

استناد: میرسندسی، سید محسن. (۱۴۰۴). تحلیل جامعه‌شناختی عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی در قرآن کریم. آموزه‌های قرآنی، ۲۲(۴۲)، ۷۷-۱۲۱.

<https://doi.org/10.30513/qd.2025.7109.2566>

مقدمه

جهان‌بینی قرآن دارای منظومه کلان معرفتی و ارزشی برای حیات فردی و اجتماعی انسان در ابعاد گوناگون و منبعی مولد برای ایجاد جامعه‌ای مطلوب و متعالی در همه ابعاد ظرفیتی انسان است. در نگاه توحیدی قرآن، همه پدیده‌های هستی، از جمله دگرگونی‌های اجتماعی، افزون بر دایره مشیت تکوینی خدا، مشمول روابط علی - معلولی هستند و نقش اراده انسانی در پیدایش آن‌ها پذیرفته شده است. یکی از مهم‌ترین اهداف پیامبران برای تعالی نوع انسانی، تحقق همه‌جانبه توحید بوده است. همه پیامبران مردم را به توحید و دوری از شرک دعوت می‌کردند. عمومیت دعوت پیامبران به توحید را می‌توان از آیات ۲۵ سورة انبیاء و ۵۶ سورة ذاریات استفاده نمود. با توجه به آموزه‌های قرآن، هدف نهایی از ارسال رسل نیز تحقق کامل عبادت خداوند یکتا و گسترش توحید در تمام کنش‌های فردی و اجتماعی است. برای نمونه، از آیه ۳۶ سورة نحل به دست می‌آید که عبودیت پروردگار و تحقق توحید، مرز بین هدایت و ضلالت از نظر قرآن است. جامعه‌ای که می‌خواهد به سوی «توحیدی شدن» گام بردارد، باید همه طاغوت‌ها را، چه در سطح رفتارهای فردی و چه در سطح جمعی، نفی کند. پس معنای پرستش خدا و پرهیز و اجتناب از طاغوت این است که جز عبادت خدای یکتا که معقول عقل نظر و مقبول عقل عمل است، پرستش دیگری منفی و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۷۳، ۱۷۷). بنابراین مهم‌ترین ویژگی جامعه مطلوب قرآنی یکتاپرستی و نفی شرک و کفر است. قرآن کریم در آیات متعدد، انسان‌ها را به شناخت و پذیرش این حقیقت دعوت و بر اهمیت آن در زندگی فردی و اجتماعی تأکید می‌ورزد، زیرا جامعه‌ای که بر اساس اصول توحیدی بنا شده باشد، از ثبات و هم‌بستگی بیشتری برخوردار است و در مقابل، جوامع مبتنی بر شرک و چندخدایی با چالش‌هایی جدی مواجه‌اند که می‌تواند منجر به تفرقه و ناهماهنگی اجتماعی در آن‌ها شود. در واقع، بخشی از دین‌گریزی‌ها و کاهش پایبندی به دین‌داری در جوامع مسلمان را می‌توان ناشی از تحقق نیافتن ایمان توحیدی در عرصه کنش‌های فردی و اجتماعی دانست، زیرا ایمان توحیدی به عنوان هسته مرکزی دین‌داری، نه صرفاً باوری ذهنی، بلکه منظومه‌ای از معرفت، گرایش و عمل است که باید در ساحت فردی و اجتماعی تحقق یابد. هرگاه ایمان صرفاً به سطح زبانی یا سنتی تقلیل یابد و ابعاد معرفتی و عملی آن محقق نشود، زمینه برای ضعف دین‌داری و حتی دین‌گریزی فراهم می‌شود (نحل/۹۷؛ حجرات/۱۵).

با این حال، در قاموس آموزه‌های قرآنی تحقق ایمان توحیدی در جامعه با موانع متعددی می‌تواند

روبه‌رو باشد. این موانع می‌توانند شامل عوامل خرد و کلانی باشند که هریک به‌نوعی بر پذیرش و تحقق این ایمان تأثیرگذارند و عملاً مانع از درک صحیح آموزه‌های توحیدی می‌شوند (صدری‌فر و دیگران، ۱۳۹۶). اهمیت انجام این تحقیق، صرف‌نظر از ابعاد کلامی توحید، در شناخت عوامل اجتماعی مؤثر و به‌خصوص تحلیل و بررسی چگونگی تأثیرگذاری آن‌ها بر تجلی ایمان توحیدی از طریق سازوکارهای فرهنگی و جامعه‌پذیری در افراد و جامعه است. اگر این سازوکارها به‌گونه‌ای کارآمد طراحی شوند که بتوانند ایمان توحیدی را به‌عنوان ارزشی بنیادین منتقل کنند، احتمال بروز دین‌گریزی و ضعف دین‌داری نیز کاهش می‌یابد. از سوی دیگر، با تکامل جوامع چالش‌هایی به وجود می‌آیند که منجر به تضعیف ارزش‌های بنیادی همچون باورهای توحیدی در آن‌ها می‌شود (Dowden, 2011, p. 48). قرآن کریم در آیات متعدد در خصوص این چالش‌ها هشدار داده است و غفلت از آن‌ها در جامعه دینی می‌تواند آسیب‌های جدی در بر داشته باشد. به‌علاوه، در دوران مدرن، افراد اغلب در معرض جهان‌بینی‌های متنوعی قرار می‌گیرند که چه‌بسا در باورهای توحیدی شک و تردید را ترویج کنند یا تفسیرهای نادرستی از متون دینی به دست دهند که منجر به تحریف باورهای توحیدی شوند و این باورها از معنای اصلی‌شان در قرآن متفاوت گردد (Zinnbauer & Parga-ment, 1997, p. 14). بنابراین مسئله اساسی این تحقیق شناسایی و احصای عوامل ایجابی و سلبی مؤثر بر تحقق ایمان توحیدی از متن آیات قرآن است. این پژوهش به دو پرسش کلیدی پاسخ می‌دهد:

۱. چه عوامل ایجابی و سلبی در قرآن کریم به‌صورت صریح یا ضمنی بر تحقق ایمان توحیدی تأثیر می‌گذارند؟

۲. مبتنی بر مفاهیم جامعه‌شناختی، این عوامل چگونه در ساحت‌های فردی و اجتماعی عمل می‌کنند؟

در واقع، این پژوهش با ترکیب روش تحلیل مضمون آیات قرآن و ادبیات مفهومی و نظری جامعه‌شناسی (مطالعه بین‌رشته‌ای)، به‌دنبال کشف برخی سازوکارهای پنهان این تأثیرات است. تحقیق حاضر با تأکید بر این پرسش‌ها می‌کوشد تا با به‌کارگیری چهارچوبی از مفاهیم جامعه‌شناختی، به تحلیل عمیق‌تری از سازوکار و نحوه عمل این عوامل در زمینه تقویت و تضعیف ایمان توحیدی، مبتنی بر آموزه‌های قرآن بپردازد.

ادبیات و پیشینه تحقیق: ایمان توحیدی به‌عنوان بنیادی‌ترین اصل اعتقادی در اسلام، همواره موضوع توجه متفکران مسلمان و مفسران قرآن بوده است. قرآن کریم با تأکید بر یگانگی خداوند و

نفی هرگونه شرک، ایمان توحیدی را محور دعوت انبیا و اساس هویت دینی جامعه مسلمان معرفی می‌کند (صدقی، ۱۳۸۷، ص ۲۸). قرآن کریم با تأکید مکرر بر یگانگی خداوند و نفی هرگونه شرک، ایمان توحیدی را، هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، اساس هدایت و سعادت معرفی می‌نماید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۱۴-۳۱۱). در آثار متفکران مسلمان، تحقق توحید نه تنها باوری ذهنی بلکه منظومه‌ای از معرفت، گرایش و عمل تلقی شده است که باید در رفتار و ساختار اجتماعی نمود یابد (جوادی آملی، ۱۳۷۳، ص ۱۷۷). صدری‌فر و همکاران (۱۳۹۶، ص ۱۱۳-۱۱۷) با رویکرد جامعه‌شناختی، نقش ایمان توحیدی را در انسجام اجتماعی، سرمایه اجتماعی و کاهش آسیب‌های اجتماعی بررسی کرده‌اند. آن‌ها نشان داده‌اند که هرگاه ایمان توحیدی به سطحی صرفاً زبانی یا سنتی تقلیل یابد، زمینه برای ضعف دین‌داری و حتی دین‌گریزی فراهم می‌شود.

همچنین در منابع عربی، فخر رازی در التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب) در تفسیر آیات مربوط به توحید، به تفصیل به ابعاد معرفتی و اجتماعی توحید می‌پردازد. از جمله، در تفسیر سوره انبیاء، آیه ۲۵ و سوره بقره، آیه ۱۶۳، مباحثی چون وحدانیت ذات الهی، پیامدهای اجتماعی باور به توحید، و نفی شرک را به عنوان عامل انسجام جامعه اسلامی بررسی کرده است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۱۵۵-۱۷۰؛ ج ۷، ص ۱۶۳-۱۶۵). ابن قیم جوزیه نیز در آثار خود، توحید را اصلی‌ترین پیام قرآن می‌داند و معتقد است که تحقق امت اسلامی بر محور این باور شکل گرفته است (ابن قیم جوزیه، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۵۹-۲۶۰). جوادی‌علی نیز در المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام به نقش توحید در انسجام قبایل عرب و تحول اجتماعی می‌پردازد (جوادی‌علی، ۱۹۶۸، ج ۶، ص ۳۲۰).

در ادبیات غربی، برخی جامعه‌شناسان کلاسیک مانند دورکیم و وبر، به نقش دین و باورهای الهی در شکل‌دهی به نظم اجتماعی و هویت جمعی توجه کرده‌اند. سید حسین نصر ایمان توحیدی را هسته مرکزی تمدن اسلامی و عامل انسجام و معنابخشی به زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان می‌داند (Nasr, 2004, p. 35). برگر، یکی از اندیشمندان معتبر جامعه‌شناسی دین نیز به نقش باورهای دینی، به ویژه باورهای مرتبط با خدا، در نظم‌بخشی به جهان اجتماعی اشاره می‌کند (Berger, 1990, p. 29). برخی پژوهش‌های جدیدتر نیز به نقش باورهای دینی در تقویت سرمایه اجتماعی و هم‌بستگی پرداخته‌اند (Widgren, 1997, p. 755; Portes, 1998, p. 3-5).

در مجموع، مرور ادبیات موضوع نشان می‌دهد که ایمان توحیدی از منظرهای کلامی، تفسیری، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، پژوهش‌های بین‌رشته‌ای

که با رویکرد نوین روش شناختی، آیات قرآن را به طور هم‌زمان بررسی کنند، هنوز نیازمند توسعه و تکمیل‌اند. همچنین، مطالعات میان سنت تفسیری و رویکردهای نوین جامعه‌شناسی می‌تواند چشم‌اندازهای جدیدی در فهم باورهای دینی در تحولات اجتماعی فراهم آورد. این خلأ پژوهشی ضرورت انجام مطالعات عمیق‌تر و جامع‌تر در این حوزه را آشکار می‌سازد.

۱. چهارچوب مفهومی

در تحقیقات کیفی، به جای استفاده از چهارچوب نظری برای تدوین و آزمون فرضیات، از چهارچوب مفهومی برای فهم بهتر مسائل تحقیق استفاده می‌شود. چهارچوب‌های مفهومی غالباً در طول مطالعه تکامل می‌یابند، ضمن این‌که به سازماندهی و معنا بخشیدن به حجم وسیع داده‌های به دست آمده کمک می‌نمایند و محقق را در شناسایی الگوها، مضامین و روابط درون داده‌ها راهنمایی می‌کنند (Sal-dana, 2022, p. 5). کارکرد مهم چهارچوب مفهومی پیوندی است که مفاهیم اصلی تحقیق با بدنه دانش موجود برقرار می‌سازد و بازتابی از ماهیت تجمعی و تراکمی دانش است، زیرا نشان می‌دهد که قرار نیست هر محقق همه چیز را از ابتدا شروع کند و خود بسازد. زمانی که در یک حوزه موضوعی مشخص مجموعه‌ای از منابع معتبر و مستند وجود دارند که بخشی از مسیر تحقیق را طی کرده‌اند، اکنون بهتر است فرایند پژوهش استمرار و ادامه مسیرهای قبلی باشد. در غیر این صورت، بازگشتی بی دلیل به گذشته و پیمودن راهی دوباره رفته است (منصوریان، ۱۳۹۲).

در این قسمت، مفاهیم اصلی مرتبط با مسائل تحقیق که حاصل مطالعات کتابخانه‌ای و تحقیقات نظری پیشین است، مطرح خواهند شد تا ما را در فهم پدیده مورد مطالعه یاری رسانند و در مرحله بعد، دست‌مایه‌ای مناسب برای تحلیل یافته‌های تحقیق باشند.

۱-۱. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۱ شامل شبکه‌های روابط، هنجارهای متقابل و اعتماد میان افراد در یک جامعه است. این سرمایه امکان تعامل و همکاری مؤثر را فراهم می‌آورد و در تحقق اهداف اجتماعی نقشی حیاتی ایفا می‌کند. اعتماد متقابل جزء کلیدی سرمایه اجتماعی است که روابط اجتماعی را تقویت می‌کند و ضمن افزایش همکاری، به تسهیل ایجاد نهادهای مؤثر کمک می‌رساند (Portes, 1998, p. 3-5).

1. Social Capital

۲-۲. رقابت‌های اجتماعی سالم

رقابت اجتماعی^۲ سالم به عنوان انگیزه مثبت برای پیشرفت فردی و جمعی تعریف می‌شود که بر اساس احترام و همکاری بنا شده است. این نوع رقابت به جای تخریب رقیب، فرد را به خودسازی و ایجاد نوآوری ترغیب می‌کند. رقابت سالم می‌تواند در ارتقای اهداف اجتماعی و توسعه راهبردهای جمعی به جامعه کمک کند، درحالی‌که رقابت‌های ناسالم به تضعیف مشارکت‌های اجتماعی و ایجاد نگرش‌های منفی می‌انجامد (Langford, n.d).

۳-۱. تاب‌آوری فردی و اجتماعی

تاب‌آوری^۳ به عنوان توانایی مواجهه با مشکلات و ناملایمات معرفی می‌شود. تاب‌آوری فردی به توانایی فرد در سازگاری و حفظ امید در مواجهه با چالش‌ها اشاره دارد، درحالی‌که تاب‌آوری اجتماعی به ظرفیت کلی جامعه برای عزت نفس در بحران‌ها مربوط می‌شود. این دو مفهوم با یکدیگر در پیوندند و می‌توانند با استفاده از راهبردهای اجتماعی تقویت شوند، به‌گونه‌ای که افراد و جامعه به‌طور مشترک توانایی مواجهه با چالش‌ها را افزایش دهند (Moya and Goenechea, 2022, p. 6).

۴-۱. معناسازی

معناسازی^۴ یکی از مفاهیم بنیادی در نظریه کنش متقابل نمادین^۵ است که به فرایند ایجاد معنا از تجربیات و تعاملات اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم دارای اهمیت زیادی در تحلیل رفتارهای اجتماعی و توسعه راهبردهای اجتماعی است. معناسازی به افراد این امکان را می‌دهد که تجارب خود را تفسیر کنند و با استفاده از معانی مشترک، اهداف اجتماعی را تعیین نمایند. این فرایند به تفسیر و تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، ارتباطات و حل تعارضات کمک می‌کند (Fabricatore et al, 2019, 13543-13540).

۵-۱. هم‌بستگی و انسجام اجتماعی

این مفاهیم به احساس تعلق و یکپارچگی اجتماعی اشاره دارند. هم‌بستگی اجتماعی^۶ بیشتر

2. Social competition

3. Resilience

4. Meaning-making

5. Symbolic interaction

6. Social solidarity

در مورد احساس تعلق و هویت مشترک است، درحالی که انسجام اجتماعی^۷ به میزان پیوند حقیقی میان افراد اشاره دارد. این دو عامل با ایجاد ارزش‌های مشترک و هنجارهای همکاری، به حفظ نظم و ثبات جامعه کمک می‌کنند. (Widgren, ۱۹۹۷, p. ۷۵۵)

۶-۱. ترجیحات عقلانی و اجتماعی

ترجیحات عقلانی و اجتماعی^۸ به فرایند تصمیم‌گیری‌های فردی و جمعی اشاره دارند. ترجیحات عقلانی بر اساس منطق و کارایی شکل می‌گیرند، اما ترجیحات اجتماعی شامل ملاحظات وابسته به هنجارها و ارزش‌های اجتماعی می‌شوند. به طور طبیعی، این دو مفهوم با یکدیگر تعامل دارند و می‌توانند رفتارهای جمعی را شکل دهند که به انسجام اجتماعی کمک می‌کند (Witteck, ۲۰۱۳, p. ۳۸۹).

۷-۱. خودکنترلی اجتماعی

خودکنترلی اجتماعی^۹ به توانایی تنظیم رفتار فردی برای پرهیز از منافع آنی و دستیابی به اهداف بلندمدت در تعاملات اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم که با مفهوم قرآنی «تقوی» نزدیک است، تشویق به رفتارهای مثبت و اجتناب از انحرافات اجتماعی را تداعی می‌کند. با تقویت خودکنترلی، افراد می‌توانند در روابط اجتماعی بهتر عمل کنند و در جهت مطلوبیت اجتماعی حرکت نمایند (Duckworth and all, 2016, p. 44-45).

در مقام تحلیل، این مفاهیم در تعامل با یکدیگر به یک چهارچوب جامع برای درک و تجزیه و تحلیل ایمان توحیدی و تأثیر آن بر رفتارهای اجتماعی و روابط جامعه کمک می‌کنند. سرمایه اجتماعی به عنوان زمینه ساز تعاملات مثبت، به بالا بردن سطح اعتماد و همکاری می‌انجامد که ترویج‌دهنده رقابت‌های اجتماعی سالم است. تاب‌آوری اجتماعی با استفاده از معناسازی و هم‌بستگی اجتماعی می‌تواند به ایجاد فضایی برای همدلی و همکاری کمک کند و در عین حال، ترجیحات عقلانی و خودکنترلی اجتماعی و تقوا به تصمیم‌گیری‌های مؤثری در راستای اهداف جمعی منجر می‌شوند که توانایی جامعه در ساختن تغییرات مثبت و پایدار را به میزان

7. Social cohesion

8. Rational and social preferences

9. Social self-control

شایان توجهی افزایش می‌دهند. در مجموع، این مفاهیم به‌گونه‌ای با یکدیگر متصل‌اند که می‌توانند به فهم بهتر موضوع تحقیق کمک نمایند.

۲. روش پژوهش

رویکرد غالب بر انجام این پژوهش از نوع تحلیل محتوای کیفی، مبتنی بر مدل تحقیق استقرایی و کاربرد تکنیک تحلیل مضمون است. در تحقیقات کیفی، استدلال استقرایی نقش بسزایی دارد، زیرا از طریق بررسی دقیق و جزئی داده‌ها و با تکنیک کدگذاری، محققان نظریه‌ها و مفاهیمی را توسعه می‌دهند که به‌طور نظام‌مند از خود شواهد بیرون می‌آیند. هدف اصلی کدگذاری، مشخص کردن واحدهایی از متن است که به شکل معنادار به مقوله‌ها (مفاهیم، مضامین و سازه‌ها) ربط پیدا می‌کنند. در اینجا منظور ما از مفاهیم، برجسب‌های ذهنی جداگانه برای رویدادها و سایر پدیده‌هاست، اما طبقه‌بندی نیز با همین مفاهیم سروکار دارد. هنگامی که مفهومی با سایر موارد مشابه مقایسه می‌شود، مفاهیم همانند و مرتبط، در زیر مفهوم انتزاعی‌تری قرار می‌گیرند و دسته‌بندی‌های جدید کشف می‌شوند. به این ترتیب، مفاهیم در مرتبه بالاتری به نام «مقوله» دسته‌بندی می‌شوند. بدیهی است که مقوله مفهومی است که نسبت به سایر مفاهیم انتزاعی‌تر^{۱۰} است (استراوس و کوربین، ۱۳۸۵، ص ۸۵-۹۲). در این تحقیق موارد گفته‌شده در مراحل زیر به‌ترتیب انجام شده است:

■ **مرحله اول:** با توجه به محتوای چهارچوب مفاهیم جامعه‌شناختی ذکرشده، مرور دقیق تمام آیات قرآن از ابتدا تا انتها با هدف شناسایی آیاتی انجام گرفت که از آن‌ها اجمالاً مضامینی در ارتباط با ابعاد ایمان به خداوند و باورهای توحیدی در قرآن قابل استنباط بودند. در این مرحله ۳۸۰ آیه شناسایی شد.

■ **مرحله دوم:** تهیه جدولی کامل از آیات منتخب فوق که در ستون اول متن آیه، در ستون دوم ترجمه‌ای رسا از آیه (به قلم عزت‌الله فولادوند) و در ستون آخر برخی تفاسیر اجتماعی مرتبط با

۱۰. انتزاع یا تجرید فعالیت و عمل ذهنی است که عقل با آن، مفهومی را از عالم خارج درمی‌یابد. ذهن پس از آن‌که چند چیز مشابه را درک کرد، آن‌ها را با یکدیگر مقایسه می‌کند، اوصاف مخصوص هر یک را کنار می‌گذارد و وجه تشابه و صفت مشترک میان همه آن‌ها را برمی‌گزیند. سپس از آن صفت مشترک، مفهومی کلی می‌سازد که درباره همه آن افراد صادق است. در این هنگام گفته می‌شود که این مفهوم از این چیزها انتزاع شده و مفهومی انتزاعی است. به این ترتیب، درمی‌یابیم که انتزاعی (یعنی انتزاع‌شده) همین مفهوم کلی است که از مصادیق خارجی انتزاع شده است. مثلاً مفاهیم انسانیت یا حیوان، مفاهیمی انتزاعی‌اند. مفاهیم انتزاعی در خارج وجود ندارند، یعنی نمی‌توان انسانیت را در خارج نشان داد، بلکه ذهن این مفاهیم را در ضمن موجودات به طریقی که گفته شد، درمی‌یابد (شیروانی، ۱۳۷۳، ص ۲۹).

آیه درج شد که در مرحله بعد، کمک بسزایی در استنباط و دریافت گزاره‌هایی درباره موضوع تحقیق دارند. هدف از انجام این مرحله، استنباط و تدوین گزاره‌های اجتماعی برای محتوای ظاهری هر آیه بوده است. این بخش عمدتاً از منابع تفسیری است.

■ **مرحله سوم:** برای دستیابی به مضامین مرتبط با موضوع تحقیق، جدول تفصیلی فوق به تدریج وارد نرم‌افزار MAXQDA شد و مراحل سه‌گانه کدگذاری‌ها (اولیه، محوری و گزینشی) انجام گرفت. در این مرحله با دقت در متن، ترجمه و تفسیر هر آیه، مضامینی که به صورت روشن و به اصطلاح از ظاهر معانی و مفهوم آیه مستفاد می‌شود، به صورت یک گزاره و کد اولیه در نرم‌افزار درج شد. تعداد کدهای به دست آمده در این مرحله ۱۱۸۱ مورد بود.

■ **مرحله چهارم:** در این مرحله کدها و مضامین اولیه به دست آمده در یک درجه انتزاع بالاتر، در مفاهیمی کلی‌تر که به لحاظ معنایی به هم نزدیک‌اند، دسته‌بندی شدند. تعداد این مفاهیم ۲۲ مورد است.

■ **مرحله پنجم:** مرحله بعد مقوله‌سازی بود. با توجه به اهمیت صورت‌بندی مناسب برای درک بهتر عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی، تمام مفاهیم به دست آمده، در دو مقوله اصلی دسته‌بندی شدند: الف. عوامل ایجابی شامل ۱۲ مفهوم؛ ب. عوامل سلبی یا موانع شامل ۱۰ مفهوم.

■ **مرحله ششم:** اعتبار نتایج در روش تحلیل مضامین نیز به وسیله یک فرایند رمزبندی نظام‌مند تضمین می‌شود. بر این اساس، «هدف تحلیل محتوا فراهم آوردن شناخت، بینشی نو و تصویری از واقعیت است» (کرپندورف، ۱۳۸۳، ص ۲۵). در حقیقت، در مطالعه کیفی متن، پژوهشگر قصد دارد به لایه‌های پنهان متن راه پیدا کند و پیام را دریابد و بر اساس متن، خطوط فکری پدیدآورنده پیام را در یک موضوع خاص شناسایی کند و در این تجزیه و تحلیل، اهداف، ارزش‌ها، فرهنگ و تمایلات متن را بکاود و زمینه را برای فهم دقیق‌تری از متن فراهم سازد. نتیجه‌گیری از داده‌ها کاری انتزاعی و فکری، اما متکی بر تجزیه و تحلیل داده‌هاست که منطق و قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه‌ای در آن دارد (عزتی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۹). انجام فرایند به این ترتیب است که در مرحله مضمون‌گیری و طرح جداول تحلیل محتوای مضمونی، مضامین دسته‌بندی می‌شوند و موضوعات پیشنهادی برای ساخت مقولات نهایی مطرح می‌گردند.

این مقولات با رویکرد مدل‌سازی استخراج می‌شوند و باید مکمل یکدیگر باشند (جانی‌پور، ۱۳۹۶، ص ۳۵).

از آنجا که شیوه استنباط مضامین و استخراج کدهای اولیه به نحوی که صراحت کافی نسبت به متن آیه داشته باشد، اهمیت فوق‌العاده‌ای در مفهوم‌سازی دارد، در ابتدای کدگذاری، تعدادی از آیات و کدهای مشاهده‌شده، در قالب پرسش‌نامه در معرض داوری ۷ استاد علوم قرآنی و علوم اجتماعی قرار داده شد که بیش از دو دهه سابقه فعالیت‌های پژوهشی قرآنی و علوم اجتماعی داشتند. طبق این بررسی، بیش از ۶۵ درصد از کدهای استخراجی، بیانگر معنای آیه مورد استناد بودند. ادامه کدگذاری‌های بعدی بر اساس این بررسی محدود و تلاش برای اصلاح هرچه بهتر فرایند تشخیص مضامین و کدگذاری اولیه بود. این تکنیک اعتبارسنجی به خصوص مبتنی بر بررسی اعضا^۳ است که شامل به اشتراک‌گذاری یافته‌ها با کسانی است که به نحوی درگیر با موضوع‌اند. هدف این است که تأیید شود تفسیر محقق تا چه اندازه با تجربیات آن‌ها مطابقت دارد. این بررسی برای اطمینان از صحت تجزیه و تحلیل مهم است و به محقق امکان می‌دهد تا مفروضات و تفاسیرش را در برابر دیدگاه کسانی که تجربیاتی در موضوع دارند. واریسی کند و از خطاهای احتمالی جلوگیری نماید (Birt et al., 2016, p. 3).

۳. نتایج تحقیق

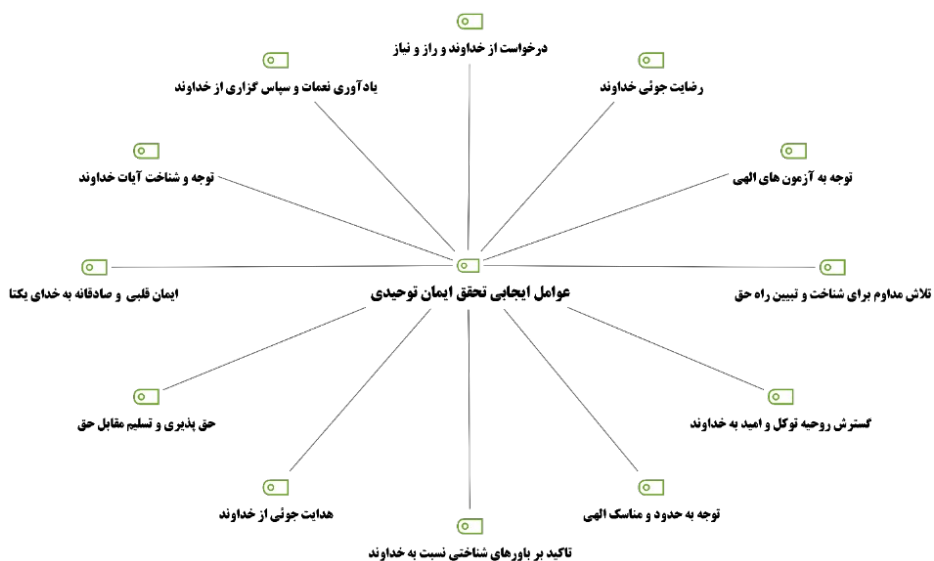
ایمان به خدا و توحید نقش محوری در شکل‌گیری باورها و کنش‌های انسان دارد و در تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان مؤمن تأثیرگذار است. ایمان به خدا که همان اعتقاد قلبی و زمینه انجام اعمال صالح است، صفات دیگری را در روح مؤمن به وجود می‌آورد که با بودن ایمان، آن‌ها نیز هستند و شدت و ضعف آن‌ها که تعیین‌کنندگان رفتارهای انسان‌اند، به شدت و ضعف خود ایمان بستگی دارد. این صفات را می‌توان از ارکان ایمان شمرد (اخلاقی و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۱۳). در ادامه، مجموعه عوامل ایجابی و سلبی در تحقق ایمان توحیدی در جامعه را که نتیجه تجزیه و تحلیل آیات قرآن است، به تفصیل ارائه می‌کنیم.

الف. عوامل ایجابی شکل‌گیری ایمان توحیدی در جامعه

شکل شماره ۱ و جدول ۱ حاصل کدگذاری چندمرحله‌ای در این مقوله است که عوامل

ایجابی ناظر بر تحقق جامعه توحیدی را نشان می‌دهد. کدهای ابتدایی مربوط به این مقوله ۱۰۰۰ مورد هستند.^{۱۲} این میزان کد می‌تواند بیانگر اهمیت توجه به ایمان توحیدی در سطح فردی و اجتماعی جامعه مطلوب تلقی شود.

شکل ۱. عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی

جدول شماره ۱ نیز نشان‌دهنده نمونه‌ای جزئی از انبوه کدها و مفاهیمی است که در مراحل کدگذاری‌های چندگانه منجر به دستیابی به مقوله عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی و فرایند انجام شده می‌باشد.^{۱۳}

۱۲. ذکر این نکته نیز ضروری است که هرچند در تحلیل محتوای کیفی، کمیت و شمارش داده‌ها در تحقیق موضوعیت ندارد و آنچه مهم است مضامین آشکار و پنهان در متن است، اما در متنی همچون قرآن که منشأ صدور آن از سوی خداوند عالم و حکیم مطلق است، یکایک کلمات، چه به لحاظ تعداد و چه جایگاه آن‌ها، اهمیت خاصی دارد، و به نوعی تکرار و تعداد هر مضمون بیانگر اهمیتی است که برای مخاطبان داشته است. بنابراین تلاش شده است جداول تنظیمی مبتنی بر تعداد مضامین و مفاهیم به دست آمده تنظیم گردند.

۱۳. جدول کامل مربوط به این مقوله در حدود ۱۴۰ صفحه بوده است که نمونه‌ای مختصر از کدها و مفاهیم، در شکل فعلی ارائه شده است.

جدول ۱. نمونه‌هایی از مضامین و مفاهیم برای عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی

آیه	ترجمه ^{۱۴}	مضمون و کد اولیه	عوامل (مفهوم و کد مشترک)	تعداد موارد
إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (حجرات/۱۵)	در حقیقت مؤمنان کسانی‌اند که به خدا و پیامبر او گرویده و [دیگر] شک نیاورده و با مال و جانشان در راه خدا جهاد کرده‌اند. اینان‌اند که راست‌کردارند.	ایمان بدون شک به خدا و پیامبر جزو بنیادی‌ترین ویژگی‌های مؤمنان است.	تعمیق ایمان قلبی و صادقانه به خدای یکتا	۷۴
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (انفال/۷)	[ای پیامبر] از تو درباره غنائم جنگی می‌پرسند. بگو غنائم جنگی اختصاص به خدا و فرستاده [او] دارد. پس از خدا پروا دارید و با یکدیگر سازش نمایید و اگر ایمان دارید از خدا و پیامبرش اطاعت کنید.	نشانه ایمان و باور عمیق مؤمنان به خدا پیروی از فرمان‌های خدا و رسول است.		
أَحْسِبُ النَّاسَ أَنْ يَمُرُّوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (عنکبوت/۲)	آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می‌شوند و مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند؟	جامعه مطلوب و اهل آن در معرض آزمون‌های الهی‌اند.	توجه به آزمون‌های الهی	۱۸
وَلَتَبْلُوُنَّكُمْ بَنِيَّ عِمْرَانَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصِ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ (بقره/۱۵۵)	قطعاً شما را به چیزی از [قبیل] ترس و گرسنگی و کاهش در اموال و جان‌ها و محصولات می‌آزماییم و مژده ده شکیبایان را.	شکل‌گیری و دوام جامعه مطلوب مستلزم صبر بر آزمون‌های الهی است.		
أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى (قیامة/۳۶)	یا انسان گمان می‌کند بی‌هدف رها می‌شود؟	مؤمنان خلقت خود و جهان را هدفمند می‌دانند.		
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (حشر/۸)	ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خدا پروا دارید و هر کسی باید بنگرد که برای فردای خود از پیش چه فرستاده است و [باز] از خدا بترسید در حقیقت، خدا به آنچه می‌کنید آگاه است.	مؤمنان به آگاهی خداوند از تمام امور باور دارند.		

۱۴. در ترجمه آیات قرآن، از ترجمه عزت‌الله فولادوند استفاده شده است.

۱۸۰	تأکید بر باورهای شناختی نسبت به خداوند	آگاهی و نظارت خداوند/ مؤمنان به احاطه نامحدود علم خداوند به هر چیز باور دارند.	بگو آیا خدا را از دین [داری] خود خبر می‌دهید و حال آن‌که خدا آنچه را در زمین است می‌داند و خدا به همه چیز داناست.	قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (حجرات/۱۶)
		مؤمنان همیشه خود را نیازمند توجهات الهی می‌بینند.	ای مردم شما به خدا نیازمندید و خداست که بی‌نیاز ستوده است.	يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (فاطر/۸۵)
		مؤمنان به احاطه نامحدود علم خداوند به هر چیز باور دارند.	خدا [است که] دانای نهان آسمان‌ها و زمین است و اوست که به راز دل‌ها داناست.	إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (فاطر/۳۸)
		مؤمنان به واسطه باور به علم خدا به همه چیز ظاهر و باطن یکسان دارند	بگو در زمین بگردید و بنگرید چگونه آفرینش را آغاز کرده است. سپس [باز] خداست که نشئه آخرت را پدید می‌آورد. خداست که بر هر چیزی تواناست.	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (عنکبوت/۲۰)
۱۲	تلاش مداوم برای شناخت و تبیین راه حق	اهداف جامعه مطلوب قرآن نیازمند تبیین مداوم برای مؤمنان است.	شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند. پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا [دسته‌ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند؟ باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند.	وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَآفَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه/۱۲۲)
		در جامعه مطلوب گروهی به تبیین دین و حق مشغول اند.	از میان قوم موسی جماعتی هستند که به حق راهنمایی می‌کنند و به حق داوری می‌نمایند.	وَمِنْ قَوْمِ مُوسَىٰ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ (اعراف/۱۵۹)

		و [یاد کن] هنگامی را که خداوند از کسانی که به آنان کتاب داده شده پیمان گرفت که حتماً باید آن را [به وضوح] برای مردم بیان نمایند و کتمان‌ش مکنید. پس آن [عهد] را پشت سر خود انداختند و در برابر آن بهایی ناچیز به دست آوردند و چه بد معامله‌ای کردند!	وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكُنُ مِنْهُمْ فَنبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَأَشْرَوْا بِهِ تُمْنًا قَلِيلًا فَبُئْسَ مَا يَشْتَرُونَ (آل عمران/ ۷۷)
۷۴	توجه و شناخت آیات خداوند	مؤمنان رعد و برق و نزولات آسمانی را جزو نظم و آیات الهی می‌دانند.	يُرْسِلُ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (نوح/ ۱۱)
		تعقل و توجه به آیات الهی رابطه مستقیم با تفضلات الهی به مؤمنان دارد.	وَسَدَدْنَا مَلَكُوتَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخِطَابِ (ص/ ۲۰)
		مؤمنان با تفکر در آیات الهی از آن‌ها عبرت می‌گیرند.	لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (نور/ ۴۶)
۱۴۸	توجه به حدود و مناسک الهی	پایبندی مستمر مؤمنان به باورها و هنجارها موجب پیشرفت همه جانبه آن‌هاست.	وَأَن لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا (جن/ ۱۶)
		مؤمنان نسبت به شعائر الهی مثل حج پایبند هستند.	إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ (بقره/ ۱۵۸)
		در حقیقت، صفا و مروه از شعایر خداست [که یادآور اوست]. پس هر که خانه [خدا] را حج کند یا عمره گزارد بر او گناهی نیست که میان آن دو سعی به جای آورد و هر که افزون بر فريضة، کار نیکی کند خدا حق شناس و داناست.	

		پس تا می‌توانید از خدا پروا بدارید و بشنوید و فرمان ببرید و مالی برای خودتان [در راه خدا] انفاق کنید و کسانی که از خست نفس خویش مصون مانند، آنان رستگاران اند.	فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا أَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرَ الْأَنْفُسِ كُمْ وَمَنْ يُوقِ شَخْ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (تغابن/۱۶)	
	فرمان نیافته بودند جز این که خدا را بپرستند و در حالی که به توحید گراییده‌اند، دین [خود] را برای او خالص گردانند و نماز برپا دارند و زکات بدهند؛ و دین [ثابت و] پایدار همین است	خدا را فرمان برید و پیامبر [او] را اطاعت نمایید و اگر روی بگردانید بر پیامبر ما فقط پیام‌رسانی آشکار است	وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الَّذِينَ خُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ (بینه/۵)	
	دستیابی به سعادت در جامعه مطلوب بر اساس اطاعت خداوند و پیامبر است.	و چون بر ایشان فرو خوانده می شود، می‌گویند: «بدان ایمان آوردیم که آن درست است [و] از طرف پروردگار ماست؛ ما پیش از آن [هم] از تسلیم‌شوندگان بودیم.»	وَاطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (تغابن/۱۲)	
۱۲۴	حق‌پذیری و تسلیم مقابل حق	اقامه نماز مهم‌ترین نشانه عبودیت در جامعه مطلوب است.	و إِذَا بَيَّنَّا لِلَّذِينَ آمَنُوا آيَاتِنَا إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ (قصص/۵۳)	
		به سویش توبه برید و از او پروا بدارید و نماز را برپا کنید و از مشرکان مباحثید.	مُتَّبِعِينَ الْبَيْتِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (روم/۳۷)	
	خداوند سرور کسانی است که ایمان آورده‌اند، آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می‌برد، و [الی] کسانی که کفر ورزیده‌اند سرورانشان [همان عصیانگران]، طاغوت‌اند که آنان را از روشنایی به سوی تاریکی‌ها به در می‌برند. آنان اهل آتش‌اند که خود در آن جاوداندند.	شکل‌گیری و دوام جامعه مطلوب منوط به پذیرش ولایت حقه الهی است.	اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ يُخْرِجُونَهُمْ مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (بقره/۲۵۷)	

۴۹	درخواست از خداوند و رازونیا	مؤمنان بخشش و رفع عقوبت خود را از خدا می‌خواهند.	کسانی اند که می‌گویند پروردگار را عذاب جهنم را از ما بازگردان که عذابش سخت و دائمی است.	وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا (فرقان/۶۵)
		خطاپذیری و توبه به سوی خداوند از زمینه‌های سعادت مؤمنان است.	به سویش توبه برید و از او پروا بدارید و نماز را برپا کنید و از مشرکان مباحثید.	مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (روم/۳۱)
		تمسک به صبر و تدبیر در کنار یاری خواستن از خدا در مشکلات مشی مؤمنان است.	همانان که صبر نمودند و بر پروردگارشان توکل می‌کنند.	الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (نحل/۴۲)
		مؤمنان در سختی‌ها از خداوند کمک می‌خواهند.	از شکیبایی و نماز باری جوید و به راستی این [کار] گران است مگر بر فروتنان.	وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (بقره/۴۵)
۳۳	رضایت جویی خداوند	هدف کنش‌های دنیوی مؤمنان رضایت خدا و اجرا خروی آن‌هاست.	ما برای خشنودی خداست که به شما می‌خورانیم و پاداش و سیاسی از شما نمی‌خواهیم.	إِنَّمَا نَطْعُمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا (انسان/۹)
		تلاش برای تقویت جامعه مطلوب موجب رضایت خداوند است.	جز خواستن رضای پروردگارش که بسی برتر است [منظوری ندارد].	إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى (لیل/۲۰)
		مؤمنان به واسطه جلب رضایت خداوند مورد هدایت او هستند.	خدا هر که را از خشنودی او پیروی کند، به وسیله آن به راه‌های سلامت رهنمون می‌کند و به توفیق خویش آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند.	يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (مائده/۱۶)

۸۵	گسترش روحیه توکل و امید به خداوند	بر توانگر است که از دارایی خود هزینه کند و هر که روزی او تنگ باشد باید از آنچه خدا به او داده خرج کند. خدا هیچ کس را جز [به قدر] آنچه به او داده است تکلیف نمی‌کند. خدا به زودی پس از دشواری آسانی فراهم می‌کند.	لَيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِّرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكُفِّرُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَّا آتَاهَا سَبِيحًا اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا (طلاق/۷)
		آنچه به شما داده شده است بر خورداری [و کالای] زندگی دنیاست، و آنچه پیش خداست برای کسانی که گرویده‌اند و به پروردگارشان اعتماد دارند بهتر و پایدارتر است.	فَمَا أُوتِيتُمْ مِّن شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَنَّى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (شوری/۳۶)
		همان کسانی که شکیبایی ورزیده و بر پروردگارشان توکل نموده‌اند.	الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (عنکبوت/۵۹)
		هر کس بر خدا توکل کند [بداند که] در حقیقت، خدا شکست‌ناپذیر حکیم است.	... وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (انفال/۴۹)
هدایت جوئی از خداوند	مؤمنان به واسطه پایداری در ایمان و عمل صالح مورد هدایت الهی‌اند.	ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خدا پروا دارید و به پیامبر او بگروید تا از رحمت خویش شما را دو بهره عطا کند و برای شما نوری قرار دهد که به [برکت] آن راه سپرد و بر شما ببخشد و خدا آمرزنده مهربان است.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِّن رَّحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَّكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (حدید/۲۸)
		هدایت‌مندی در جامعه مطلوب بر اساس منافع شخصی و مادی نیست.	اتَّبِعُوا مَن لَّا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ (یس/۲۷)
		مؤمنان با تفکر و هدایت الهی بهترین مسیرها را انتخاب می‌کنند.	الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ (زمر/۷۸)

۱۳۶	هدایت جوئی از خداوند	مؤمنان به واسطه پایبندی به ارزش‌ها و هنجارها مورد توجه و هدایت خاص الهی هستند.	آنانند که از جانب پروردگارشان از هدایت برخوردارند و ایشان اند که رستگاران‌اند.	أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (لقمان/۵)
		مؤمنان به واسطه پایداری در ایمان و عمل صالح مورد هدایت الهی‌اند.	و به گفتار پاك هدایت می‌شوند و به‌سوی راه [خدای] ستوده هدایت می‌گردند.	وَهُدُوا إِلَى الصَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطٍ الْحَمِيدِ (حج/۲۴)
		استوارترین مسیر هدایت‌جویی در جامعه مطلوب بر اساس قرآن کریم است.	الف لام را، کتابی است که آن را به‌سوی توفرد آوردیم تا مردم را به‌اذن پروردگارشان از تاریکی‌ها به‌سوی روشنایی بیرون آوری؛ به‌سوی راه آن شکست‌ناپذیر ستوده.	الرَّكِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (ابراهیم/۱)
		مؤمنان به واسطه فرمان‌بری خداوند مورد توجه و توسعه نعمات الهی‌اند.	وای قوم من، از پروردگارتان آمرزش بخواهید، سپس به درگاه او توبه کنید [تا] از آسمان بر شما بارش فراوان فرستد و نیرویی بر نیروی شما بیفزاید و تبهکارانه روی بر مگردانید.	وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَرْزُقْكُمْ فَرًّا إِلَىٰ قُرُوبِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ (هود/۵۲)
		باور به توحید خط اصلی هدایت‌جویی در جامعه مطلوب است.	این هدایت خداست که هر کس از بندگان را بخواهد بدان هدایت می‌کند و اگر آنان شرک ورزیده بودند قطعاً آنچه انجام می‌دادند از دستشان می‌رفت.	ذَٰلِكَ هُدًى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحِطَّ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (انعام/۸۸)

۶۷	بیادآوری نعمات و سپاسگزاری از خداوند	مؤمنان برای هدایت خود شکرگزار خداوند هستند.	از این‌که اسلام آورده‌اند بر تو منت می‌نهند. بگو بر من از اسلام آوردنتان منت مگذارید، بلکه [این] خداست که با هدایت کردن شما به ایمان بر شما منت می‌گذارد، اگر راستگو باشید.	يٰمُنُوْنَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُوْا فَلَآ تَمْنُوْا عَلٰٓى اِسْلَامِكُمْ بَلِ اللّٰهُ يَمُنُّ عَلٰىكُمْ اَنْ هٰذَا كُمْ لِاِيْمَانٍ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ (حجرات/۱۷)
		بیادآوری نعمات الهی موجب تثبیت عبودیت نزد مؤمنان می‌شود.	بلکه خدا را بپرست و از سپاسگزاران باش.	بَلِ اللّٰهُ فَاَعْبُدُوْكُمْ مِّنَ الشّٰكِرِيْنَ (زمر/۶۶)
		مؤمنان در همه حال شکرگزار هدایت و توجه خداوند هستند.	و از رحمتش برایتان شب و روز را قرار داد تا در این [یک] بیارامید و [در آن یک] از فزون بخشی او [روزی خود] بجوید، باشد که سپاس بدارید.	وَمِنْ رَّحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَشْكُرُوْا فِيْهِ وَلِتَبْتَغُوْا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ (قصص/۷۳)
		مؤمنان همه نیکی‌ها و نعمات را از ناحیه خداوند می‌دانند.	و هر نعمتی که دارید از خداست. سپس چون آسیبی به شما رسد به‌سوی او روی می‌آورید [و می‌نالید].	وَمَا بِكُمْ مِّنْ نِّعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ تُنْمَرُ اِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَاَلَيْتِهٖ تَجٰوَرُوْنَ (نحل/۵۳)

در این قسمت تلاش خواهد شد برخی از عوامل (مفهوم و کدهای مشترک) ذکرشده در جدول فوق را مبتنی بر مفاهیم و نظریات جامعه‌شناسی مرتبط با موضوع تحلیل کنیم. مؤمنان با محور قرار دادن ایمان به خدا در باورها و اعمال، می‌توانند پایه و اساس نوعی جامعه متعالی را که از ویژگی‌های آن اعتماد، همکاری، انعطاف‌پذیری و زندگی در پرتوی اصول اخلاقی است، بنا کنند. آیات ذکرشده بر اهمیت نیروهای اجتماعی و عمل جمعی در میان مؤمنان تأکید دارد (حجرات/۱۵). این موضوع را می‌توان با مفهوم سرمایه اجتماعی که شامل شبکه‌ها، اعتماد و هنجارهایی است که همکاری را تسهیل می‌کنند، مرتبط کرد. با تقویت پیوندها و شبکه‌های اجتماعی قوی، مؤمنان می‌توانند انعطاف‌پذیری جمعی و نظام‌های حمایتی خود را که در مواقع بحرانی حیاتی هستند، افزایش دهند، به‌گونه‌ای که جامعه را قادر می‌سازد تا منابع تقویت خود را در همه زمینه‌ها به‌طور مؤثر بسیج کنند و کمک‌های متقابل را به یکدیگر ارائه دهند و در نتیجه، بافت اجتماعی را تقویت نمایند. طبق برخی از آیات قرآنی، ایمان توحیدی به خدا

را می‌توان نوعی نماد عمیق و سرمایه اجتماعی ارتباطی در بین مؤمنان دانست. درک مشترک توحیدی از خداوند، هویتی جمعی را ایجاد می‌کند که حول ایمان متمرکز شده است و منجر به تقویت پیوندها و حمایت متقابل در بین اعضای جامعه می‌شود. نظریه هویت اجتماعی نشان می‌دهد که افراد بخشی از خودپنداره خود را از عضویت در گروه‌های اجتماعی می‌گیرند (sim et al, 2014, p. 72-73). با ایجاد زمینه‌های تقویت ایمان توحیدی، علاوه بر این که افراد با جامعه گسترده‌تر مسلمانان هم‌ذات‌پنداری می‌کنند، اعتماد و احساس تعلق را در جامعه که برای ثبات و نظم اجتماعی ضروری است افزایش می‌دهند.

چنان‌که در جدول ۱ می‌بینیم، یکی از عوامل کلیدی در تحقق ایمان توحیدی در جامعه اقداماتی است که تأکید بر «یادآوری و تثبیت باورهای شناختی نسبت به خداوند» دارد، مثلاً اعتقاد به هدفمندی خلقت (عنکبوت/۲۰) متضمن جهان‌بینی‌ای است که در آن هر فردی وجود خود را جزئی از برنامه بزرگ‌تر الهی می‌داند. این باور باعث ایجاد نوعی حس مشترک از هدف در بین افراد هم‌عقیده می‌شود و به شکل نمادینی هویت مؤمنانه پیرامون آن شکل می‌گیرد. آیاتی که بر آگاهی و نظارت خداوند تأکید می‌کنند (حشر/۱۸) تعهدات و مسئولیت‌های متقابل افراد نسبت به یکدیگر و خالقشان را یادآوری می‌نمایند و ضمن تقویت هم‌بستگی و انسجام اجتماعی، جامعه‌ای صبور و تاب‌آور در برابر چالش‌ها را به وجود می‌آورند.

تعامل بین عاملیت فردی^{۱۵} و ساختار دینی از طریق «تأکید بر باورهای شناختی»، نشان می‌دهد که افراد در حالی که در تصمیم‌گیری اختیار دارند (ارتباط با خدا از طریق عبادت، اعمال نیک و غیره)، در چهارچوب هنجارهای ساختاریافته‌ای که با ایمانشان ایجاد شده است، عمل می‌کنند (Berger, 1990, p. 135-140). قرآن مؤمنان را دعوت می‌کند که طبق ایمان توحیدی‌شان عمل کنند و پیشنهاد می‌دهد که انتخاب‌هایشان در وهله اول منعکس‌کننده منافع جمعی و در مرحله بعد، منافع شخصی باشد (توبه/۱۲۰ و ۱۲۱). این دیدگاه می‌تواند به ترجیحات اجتماعی منجر شود که پیشرفت جامعه را اولویت می‌نهد و تحقق جامعه مدنظر قرآن را تسهیل می‌سازد.

قرآن در مواضع مختلف، «توجه به آزمون‌های الهی» مثل ترس، گرسنگی و از دست دادن اموال را به عنوان تجربیات ضروری در تقویت ایمان و شخصیت مؤمنان، مورد بحث قرار

می‌دهد (بقره/۱۵۵). تشخیص این تجربیات ناخوشایند به عنوان آزمون‌های الهی به افراد کمک می‌کند تا با صبر و تاب‌آوری منطقی بتوانند این چالش‌ها را به جای موانع، به عنوان فرصت‌هایی برای رشد فردی و اجتماعی تفسیر کنند. گسترش چنین درکی در جامعه نه تنها می‌تواند رنج‌های فردی را به روایت‌های جمعی انعطاف‌پذیری و قدرت جمعی تبدیل سازد، بلکه این معناسازی مشترک پیوندهای ضروری جامعه را تقویت می‌کند و هویت واحدی را حول ایمان توحیدی شکل می‌دهد.

عامل دیگری که از آیات قرآن در شکل‌گیری ایمان توحیدی استفاده می‌شود، «تلاش مداوم برای شناخت و تبیین راه حق» است. قرآن بر ضرورت درک و رساندن حقایق دینی به دیگران تأکید می‌کند (توبه/۱۲۲). در واقع، این مفهوم چهارچوبی را ایجاد می‌کند که در آن تبیین و شرح حقایق دینی صرفاً تلاش و وظیفه شخصی نیست، بلکه چون برای پایداری و یکپارچگی هنجاری و ارزشی جامعه حیاتی است، نوعی مسئولیت عمومی تلقی می‌شود. از طرفی دیگر، چنانچه در تبیین اصول و معارف دینی تلاشی صورت نگیرد، خطر مبهم شدن و تضعیف تدریجی مبانی معرفتی و پایبندی عملی مؤمنان، به‌ویژه در نسل‌های جوان‌تر و پس از آن را به دنبال خواهد داشت.

قرآن بر «رعایت احکام، حدود و شعائر الهی» تأکید دارد و آن را برای تحقق اجتماعی ایمان توحیدی ضروری می‌داند، مثلاً در آیه ۵۸ سوره بقره، اهمیت اهتمام به انجام حج و مناسک مربوط به آن به عنوان جلوه‌های ایمان و اطاعت برجسته شده‌اند. بسیاری از آداب و احکام، صرف‌نظر از کارکردهای مختلفی که می‌توانند داشته باشند، نمادهای مهمی برای هویت بخشی مؤمنان‌اند و فراتر از اعمال فردی، معنایی جمعی را حول ایمان و اطاعت از خداوند شکل می‌دهند. به علاوه، پایبندی عملی افراد به این احکام و مناسک نه تنها منجر به شفافیت بخشی به هنجارهای دینی در جامعه می‌شود، بلکه می‌تواند شاخصی در ایمان و جایگاه مناسب اجتماعی آن‌ها در جامعه در نظر گرفته شود.

برخی از آیات ذکر شده بر اهمیت «شکرگزاری از خداوند» برای هدایت و نعمت‌های او تأکید می‌کنند. گسترش و تثبیت نگرش سپاس و قدردانی از خداوند می‌تواند مؤمنان را در حفظ دیدگاه مثبت و تمرکز بر منابع و حمایت‌های موجود و جاری زندگی حتی در مواقع سختی

کمک کند. مؤمنان با یادآوری مداوم نعمت‌های خداوند و هدایت‌طلبی از او می‌توانند نیروی درونی و سازوکارهای مقابله‌ای لازم برای غلبه بر چالش‌ها و موانع را در میان خود توسعه دهند. قرآن «حق‌پذیری و عبودیت» را از ویژگی‌های مؤمنان می‌شمارد (بینه/۵). در واقع، پذیرش و تسلیم در مقابل پروردگار به عنوان شکلی از هویت مؤمنان در حیات فردی و اجتماعی تفسیر می‌شود که همسویی آن‌ها با ارزش‌های اجتماعی گسترده‌تر را تقویت می‌کند. مؤمنان با تنظیم زندگی خود بر اساس مجموعه‌ای از هنجارها و ارزش‌های مشترک (روم/۳۱) احساس تعلق و حمایت متقابل خود را به فرهنگ مدنظر قرآن گسترش می‌دهند.

«دعا و رازونیا با خداوند یکتا» نیز از مفاهیم ضروری در تحقق ایمان توحیدی تلقی می‌شود. در متن قرآن، نماز صرفاً یکی از عبادات نیست، بلکه تعاملی عمیق با خداوند است که توکل بر خدا و شناخت محدودیت‌های انسان را یادآوری می‌کند (بقره/۴۵). بر این اساس، نماز به عنوان سنگ بنای تقویت روابط معنوی، هم به صورت عمودی (فرد و خدا) و هم به صورت افقی (میان اعضای جامعه) عمل می‌کند. همان‌طور که در آیه ۴۵ سوره بقره تصریح شده است، تقویت رابطه با خداوند که مصداق اتم آن نماز است، به عنوان منبع حیاتی تقویت تاب‌آوری فردی و اجتماعی عمل می‌کند. در واقع، روی آوردن به خدا در هنگام دشواری‌ها نه تنها باعث تقویت قدرت درونی افراد می‌شود، بلکه وابستگی و نیاز جامعه را به قدرت و هدایت خداوند یادآوری می‌کند تا موجب تقویت هم‌بستگی جمعی می‌شود (نحل/۴۲).

توجه به «رضایت‌جویی از خداوند» در روابط انسانی نیز یکی دیگر از عواملی است که از متن قرآن در تحقق ایمان توحیدی استنباط می‌شود (انسان/۹؛ لیل/۲۰). تلاش برای جلب رضایت خدا، به افراد این امکان را می‌دهد که از دغدغه‌های دنیوی فراتر روند و آن را به جست‌وجویی معنادار که هویت و نقش‌های اجتماعی آن‌ها را شکل می‌دهد، تبدیل سازند. همچنین جهت‌گیری کنش‌های اجتماعی به سوی طلب رضای خداوند، نوعی رقابت سالم اجتماعی را در میان مؤمنان شکل می‌دهد و منجر به مشارکت‌جویی و سبقت آن‌ها در کارهای نیک، بدون چشم داشت شخصی خواهد شد.

قرآن مؤمنان را به «توکل و امید به خداوند»، به ویژه در زمان‌های سخت فرامی‌خواند (شوری/۳۶؛ عنکبوت/۵۹). این اعتماد خالصانه و مبتنی بر ایمان به خداوند می‌تواند سطح تاب‌آوری فردی و اجتماعی را تقویت نماید. از نظر جامعه‌شناختی، تاب‌آوری زمانی افزایش می‌یابد که افراد

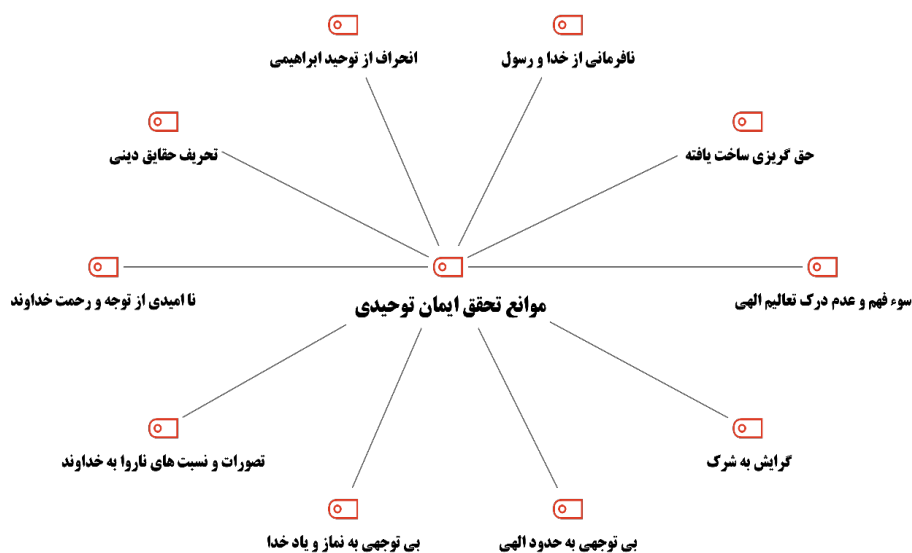

دارای سیستم حمایتی قوی و درکی از هدف مهمی در زندگی باشند (حدید/۲۸). مؤمنان با محور نهادن ایمان خود به خدا می‌توانند نیروی درونی و استقامت لازم برای غلبه بر موانع و کمک به بهبود مسائل جامعه را توسعه دهند.

در مجموع، رمز شکل‌گیری و تداوم جامعه مطلوب مبتنی بر آیات قرآن، در پیوند عمیق با ایمان قلبی به خداوند، پایبندی به ارزش‌های الهی و تعهد به رعایت اصولی است که خداوند در قرآن مکرر بر آن‌ها تأکید کرده است.

ب. عوامل سلبی و موانع شکل‌گیری ایمان توحیدی در جامعه

شکل ۲ حاصل کدگذاری چندمرحله‌ای و نشان‌دهنده عوامل سلبی است که مانع گسترش ایمان به خداوند یکتا در ابعاد فردی و اجتماعی می‌شود. کدهای ابتدایی مربوط به این مقوله ۱۸۱ مورد بود. در واقع، قرآن می‌کوشد تا با تذکر به مؤمنان، آن‌ها را از پیامدهای منفی این موانع آگاه کند و پرهیز دهد.

شکل ۲. عوامل سلبی و موانع در تحقق ایمان توحیدی

جدول شماره ۲ نشان‌دهنده کدها و مفاهیمی است که در مراحل کدگذاری‌های چندگانه منجر به دستیابی به مقوله موانع تحقق ایمان توحیدی و همچنین مفاهیم ثانویه به عنوان

عوامل سلبی در تحقق آن بوده است، که به برخی از آن‌ها در قالب جدول و تحلیل‌های جامعه‌شناختی خواهیم پرداخت.

جدول ۲. نمونه‌هایی از مضامین و مفاهیم برای عوامل سلبی و موانع در تحقق ایمان توحیدی

آیه	ترجمه	مضمون و کد اولیه	موانع (مفهوم و کد مشترک)	تعداد موارد
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (انفال/ ۲۷)	ای کسانی که ایمان آورده‌اید به خدا و پیامبر او خیانت مکنید و [نیز] در امانت‌های خود خیانت نورزید و خود می‌دانید [که نباید خیانت کرد].	مؤمنان در خطر رویگردانی از دستورات خدا و رسول هستند.	نافرمانی از خدا و رسول	۵
وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نَشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (يوسف/ ۳۸)	و آیین پدرانم ابراهیم و اسحاق و یعقوب را پیروی نموده‌ام. برای ما سزاوار نیست که چیزی را شریک خدا کنیم. این از عنایت خدا بر ما و بر مردم است، ولی بیشتر مردم سپاسگزاری نمی‌کنند.	مؤمنان در خطر انحراف از آیین ابراهیمی	انحراف از توحید ابراهیمی	۵
وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ الْأَمَنَ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (بقره/ ۱۳۰)	و چه کسی جز آن‌که به سبک‌مغزی گراید از آیین ابراهیم روی برمی‌تابد و ما او را در این دنیا برگزیدیم و البته در آخرت [نیز] از شایستگان خواهد بود.	مؤمنان از آیین ابراهیم روی برنمی‌گردانند.		
الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ (ماعون/ ۵)	آنانی که از نمازشان غافل‌اند.			
وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ (مائده/ ۵۸)	و هنگامی که [به وسیله] اذان مردم را [به نماز می‌خوانید، آن را به مسخره و بازی می‌گیرند، زیرا آنان مردمی‌اند که نمی‌اندیشند.	جامعه در خطر سبک شمردن نماز و اوقات آن است.	بی‌توجهی به نماز و یاد خدا	۱۲

		جامعه در خطر گسترش ریاکاری و بی‌توجهی به نماز است.	آنان که ریا می‌کنند.	الَّذِينَ هُمْ يُرَؤُونَ (ماعون/۶)
۳۲	بی‌توجهی به حدود الهی	مؤمنان در خطر عصیان و تجاوز از حدود الهی هستند.	بی‌گمان کسانی که با خدا و فرستاده او مخالفت می‌کنند، دلیل خواهند شد، همان‌گونه که آنان که پیش از ایشان بودند دلیل شدند و به‌راستی آیات روشن [خود] را فرستاده‌ایم و کافران را عذابی خفت‌آور خواهد بود.	إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَبُتُوا كَمَا كُتِبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ (مجادله/۵)
			از میان فرزندان اسرائیل آنان که کفر ورزیدند به زبان داود و عیسی بن مریم مورد لعنت قرار گرفتند. این [کیفر] به خاطر آن بود که عصیان ورزیدند و [از فرمان خدا] تجاوز می‌کردند.	لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (مائده/۷۸)
		مؤمنان از قبله و اعتقادات خود روی برنمی‌گردانند.	به‌زودی مردم کم‌خرد خواهند گفت چه چیز آنان را از قبله‌ای که بر آن بودند رویگردان کرد. بگو مشرق و مغرب از آن خداست، هر که را خواهد به راه راست هدایت می‌کند.	سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَا هُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمْ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (بقره/۱۴۲)
۸	تحریف حقایق دینی	افراد و گروه‌ها در جامعه مطلوب اهل تحریف حقایق نیستند.	و حق را به باطل درنیامیزد و حقیقت را با آن که خود می‌دانید کتمان نکنید.	وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره/۴۲)

۱۱	نسبت‌های ناروا به خداوند		و برخی از مردم درباره خدا بدون هیچ علمی مجادله می‌کنند و از هر شیطان سرکشی پیروی می‌نمایند.	وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ (حج/۳)
		مؤمنان نسبت‌های ناروا به خداوند نمی‌دهند.	کسانی که از روی بی‌خردی و نادانی فرزندان خود را کشته‌اند و آنچه را خدا روزی‌شان کرده بود از راه افترا به خدا حرام شمرده‌اند سخت زیان کردند. آنان به راستی گمراه شده و هدایت نیافته‌اند.	قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (انعام/۱۴۰)
		جامعه در خطر شیوع نسبت‌های ناروا به خداوند است.	بگو در حقیقت کسانی که بر خدا دروغ می‌بندند رستگار نمی‌شوند.	قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَقْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ (یونس/۶۹)
۴	حق‌گریزی	پوشاندن حقایق دینی موجب سستی آن در جامعه می‌شود.	کسانی که نشانه‌های روشن و رهنمودی را که فرو فرستاده‌ایم بعد از آن‌که آن را برای مردم در کتاب توضیح داده‌ایم نهفته می‌دارند، آنان را خدا لعنت می‌کند و لعنت‌کنندگان لعنتشان می‌کنند.	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ (بقره/۱۵۹)
۶۴	سوءفهم و عدم درک تعالیم الهی	جامعه در خطر بدفهمی و ناسپاسی نعمات خداوند است.	به راستی که انسان نسبت به پروردگارش سخت ناسپاس است.	إِنَّ الْإِنسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ (عادیات/۶)
		روحیه لجاجت و بهانه‌جویی مخالفان مانع درک مراتب جامعه مطلوب است.	و بر گناه بزرگ پافشاری می‌کردند.	وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحَنِثِ الْعَظِيمِ (واقعہ/۴۶)

		جامعه در خطر انحراف به واسطه گسترش شخص‌گرایی فهم دین است.	[دورویان] آنان را ندا درمی‌دهند آیا ما با شما نبودیم، می‌گویید چرا ولی شما خودتان را در بلا افکندید و امروز و فردا کردید و تردید آوردید و آرزوها شما را غره کرد تا فرمان خدا آمد و [شیطان] مغرورکننده شما را درباره خدا بفریفت.	يُنَادُونَهُمْ أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلَىٰ وَلَكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْأَمَانِيُّ حَتَّىٰ جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ وَغَرَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (حدید/۱۴)
		شرک‌ورزی موجب تخریب جامعه مطلوب است.	و قطعاً موسی برای شما معجزات آشکاری آورد. سپس آن گوساله را در غیاب وی [به خدایی] گرفتید و ستمکار شدید.	وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (بقره/۹۲)
		رفاه‌زدگی برخی از مؤمنان زمینه‌سستی و شرک برای آن‌هاست.	و چون مردم را زبانی رسد پروردگار خود را در حالی که به درگاه او توبه می‌کنند می‌خوانند و آن‌گاه که از جانب خود رحمتی به آنان چشایید به ناگاه دسته‌ای از ایشان به پروردگارشان شرک می‌آورند.	وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ (روم/۳۳)
۳۰	گرایش به شرک	تلاش برای خودنمایی نوعی شرک به خداوند تلقی می‌شود.	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، صدقه‌های خود را بامنت و آزار باطل نکنید، مانند کسی که مالش را برای خودنمایی به مردم، انفاق می‌کند و به خدا و روز بازپسین ایمان ندارد. پس مثلی او همچون مثلی سنگ‌خارایی است که بر روی آن، خاکی [نشسته] است و رگباری به آن رسیده و آن را سخت و صاف بر جای نهاده است. آنان [ریاکاران] نیز از آنچه به دست آورده‌اند، بهره‌ای نمی‌برند و خداوند گروه کافران را هدایت نمی‌کند.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْبًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (بقره/۲۶۴)

۱۰	ناامیدی از توجه و رحمت خداوند	جامعه مطلوب در خطر افراد رویگردان از هدایت الهی است.	همانان که [مردم را] از راه خدا باز می‌دارند و آن را کج می‌خواهند و آن‌ها آخرت را منکرند.	الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ (اعراف/۴۵)
		مؤمنان در خطر سستی باور به رحمت خدا در مشکلات هستند.	هنگامی که از بالای [سر] شما و از زیر [پای] شما آمدند و آن‌گاه که چشم‌ها خیره شد و جان‌ها به گلوگاه‌ها رسید و به خدا گمان‌هایی [ناپجا] می‌بردید.	إِذْ جَاءُوكُم مِّنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا (احزاب/۱۰)
		مؤمنان هیچ‌گاه از رحمت خداوند بر خود ناامید نمی‌شوند.	ای پسران من، بروید و از یوسف و برادرش جست‌وجو کنید و از رحمت خدا نومید مباشید، زیرا جز گروه کافران کسی از رحمت خدا نومید نمی‌شود.	يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَبْأَسُوا مِنْ رَّوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبْأَسُ مِنْ رَّوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ (یوسف/۸۷)

تحقق جامعه توحیدی مدنظر قرآن عمیقاً با کیفیت ایمان افراد و جامعه آمیخته است و مؤمنان باید از برخی عوامل و زمینه‌هایی که به این ایمان خلل وارد می‌کند (و ما آن‌ها را در قالب مفاهیم انتزاعی از آیات در جدول بالا ذکر کرده‌ایم) اجتناب کنند. برخی از آیات، عواقب «نافرمانی از دستورات خداوند و رسول او»، نه تنها در سطح فردی، بلکه تأثیر آن بر جامعه را نیز نشان می‌دهند. نافرمانی از تعالیم خداوند و پیامبران می‌تواند منجر به تشتت نیروهای جمعی و از دست دادن اعتماد، و زوال اخلاقی در جامعه شود. همان‌طور که اطاعت از دستورات الهی تقویت‌کننده سرمایه اجتماعی در جامعه مؤمنان است، انجام خلاف آن موجب تضعیف اعتماد و هم‌بستگی در جامعه خواهد بود. آیاتی مانند آیه ۳۷ سوره توبه که پیامدهای کفر و بی‌ایمانی را مورد بحث قرار می‌دهد، تأکید می‌کند که چگونه این انحرافات انسجام میان مؤمنان را تهدید می‌کند. به علاوه، نافرمانی از خداوند باعث ایجاد محیطی می‌شود که در آن کنش‌های مبتنی بر تمایلات خودخواهانه به جای معیارهای الهی و اخلاقی مورد قضاوت قرار می‌گیرند، یعنی ترجیحات افراد در جامعه تغییر می‌یابد و به‌طور بالقوه منجر به شکل‌گیری فرهنگی می‌شود که در آن ملاحظات اخلاقی تحت الشعاع منافع شخصی قرار می‌گیرند.

«انحراف از توحید ابراهیمی» به معنای دور شدن از ایمان به یگانگی خداوند در معنایی که همه پیامبران پس از ابراهیم به آن پایبند بوده‌اند، بیانگر دغدغه مهمی در قرآن است. آیات مختلف بر خطرات مرتبط با این انحراف تأکید می‌کنند و نسبت به پیامدهای آن هشدار می‌دهند. میراث ابراهیمی باید هم‌بستگی بین مؤمنان را تقویت کند. وقتی افراد از این نوع ایمان به خدا دور می‌شوند، در خطر از دست دادن پیوندهای اجتماعی اساسی خود و تضعیف انسجام اجتماعی‌اند. پیوند ذاتی با میراث فکری حضرت ابراهیم نه تنها بر معنویت فردی، بلکه بر مسئولیت اجتماعی نیز تأکید دارد. کسانی که از این ارزش‌ها روی‌گردانی می‌کنند، از ایمان و هدایت الهی بی‌بهره می‌شوند (بقره/۱۳۰). به علاوه، بی‌توجهی به آیین توحیدی ابراهیم و معانی منتسب به این باورهای مشترک می‌تواند هویت اجتماعی و تاب‌آوری جمعی مبتنی بر آن را در جامعه مؤمنان تضعیف کند (بقره/۱۳۳).

یکی دیگر از موانعی که تأثیر منفی بر ایمان توحیدی دارد و قرآن در آیات متعدد از آن پرهیز داده است، «غفلت از نماز و یاد خدا» است که نه تنها افراد را در سطح شخصی تحت تأثیر قرار می‌دهد، بلکه پیامدهای منفی برای کل جامعه نیز دارد. در واقع، معناسازی مبتنی بر ایمان توحیدی، با غفلت از نماز و یاد خدا می‌تواند مختل شود. کسانی که نمی‌توانند این اعمال معنوی را در اولویت قرار دهند، ممکن است برای یافتن معنا و هدف واقعی در زندگی خود دچار انحراف و سردرگمی شوند. علاوه بر این، با غفلت از نماز و یاد خدا توانایی‌های فردی و اجتماعی در گذر از سختی‌ها و مشکلات، می‌تواند به خطر بیفتد. در واقع، مؤمنان با روی‌گردانی از نماز و رابطه عبادی با خدا ممکن است انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری خود را در مواجهه با ناملایمات نیز از دست بدهند. همچنین قرآن مؤمنان را از غفلت از نماز جمعه نیز برحذر می‌دارد و می‌گوید کسانی که تجارت یا فعالیت‌های دیگر را بر نماز مقدم دارند، در خطر افتادن به گناه‌اند (جمعه/۹-۱۱)، زیرا خطر سبک انگاشتن نماز منجر به شخصی شدن امور و گسترش فساد می‌گردد (مریم/۵۹) و باعث می‌شود مؤمنان در فعالیت‌های فردی و اجتماعی‌شان، طبق تمایلات شخصی و نه ملاحظات ایمانی و اصولی، تصمیم‌گیری و انتخاب کنند.

قرآن تأکید می‌کند که ایمان واقعی باید در قلب و دل مؤمنان نفوذ کند و صرف سخن گفتن از اسلام برای تحقق ایمان ناکافی است و باید اثرات آن در اعمال فردی و جمعی تجلی یابد (حجرات/۱۴). غفلت مؤمنان از «حدود الهی» منجر به تنزل ایمان، فرسایش معیارهای اخلاقی و

تشدید رفتارهای منفی و از دیدگاه جامعه‌شناختی کاهش سرمایه اجتماعی در سطوح مختلف روابط اجتماعی می‌شود. آیات قرآن نسبت به رقابت‌های غیراخلاقی ناشی از نادیده گرفتن حدود الهی هشدار می‌دهند (مجادله/۴ و ۵). این امر ارتباط نزدیکی با موضوع شایسته‌سالاری نیز دارد. هنگامی که موفقیت بر اساس استعداد فردی، تلاش و پابندی به ارزش‌های جمعی است، نادیده گرفتن حدود الهی این تعادل را مختل می‌کند و منجر به نظامی می‌شود که اعمال غیراخلاقی را بر استعداد و تلاش واقعی ترجیح می‌دهد. تأکید قرآن بر اطاعت از خدا و رسولش (محمد/۳۳) نیاز به زندگی همسو با رهنمودها و حدود الهی را تأکید می‌کند. غفلت و بی‌توجهی به این حدود که در قالب هنجارها و ارزش‌های الهی در جامعه نمود می‌یابد، نه تنها حس هدف فردی و معنا سازی مثبت را تضعیف می‌کند، بلکه پیوندهای اجتماعی را نیز سست می‌سازد. در قرآن عواقب تجاوز از حدود الهی روشن است، چنان‌که در آیاتی که سرنوشت مخالفان با احکام الهی را بیان می‌کند (فاطر/۲۵؛ انعام/۶) نادیده گرفتن حدود الهی می‌تواند منجر به تضعیف اصول اخلاقی و در نتیجه، گسترش آسیب‌های اجتماعی مانند فساد، بی‌صدافتی و خشونت شود. در جامعه ایمان‌محور، پابندی به حدود الهی به عنوان نوعی کنترل اجتماعی عمل می‌نماید و تضمین می‌کند که افراد کنش‌های خود را با باورهای جمعی مشترک هماهنگ می‌کنند. وقتی حدود الهی نادیده گرفته می‌شود، بافت اجتماعی تضعیف می‌گردد و هماهنگی و انسجام جمعی نیز از هم می‌گسلد.

یکی دیگر از موانعی که قرآن برای تحقق جامعه ایمان‌محور از آن پرهیز می‌دهد «تحریف حقایق دینی» است. این تحریف می‌تواند به اشکال مختلف مانند تغییر متون مقدس همچون قرآن، تفسیر نادرست آموزه‌ها یا نادیده گرفتن ارزش‌های ضروری دینی ظاهر شود که پیامدهای منفی برای انسجام و یکپارچگی جامعه مبتنی بر اصول اعتقادی و الهی دارد، زیرا باعث ایجاد ابهام و سردرگمی در میان مؤمنان می‌شود (بقره/۴۲) و معیارهای صحیحی را که باید هدایت‌کننده اعمال آن‌ها باشد، از بین می‌برد. تحریف حقایق دینی باعث ایجاد بی‌اعتمادی و رواج شک در جامعه می‌شود، اعتمادی که سرمایه اجتماعی را تثبیت می‌کند، از بین می‌رود و منجر به پراکندگی و اختلاف در جامعه می‌گردد. تحریف باورهای دینی، انعطاف‌پذیری فردی و اجتماعی را تضعیف می‌نماید و افراد را مستعد شک و تردید و تأثیرات خارجی می‌کند که ایمان آن‌ها را به چالش می‌کشد. همچنین هنگامی که حقایق دینی تحریف

می‌شود، معانی مشترک افراد به ایمان خود درهم می‌ریزد و منجر به ناهماهنگی شناختی و بیگانگی از ریشه‌های معنوی آن‌ها می‌شود و درک مشترکی را که جامعه را به هم پیوند می‌دهد، مختل می‌کند.

قرآن پیوسته نسبت به «تهمت زدن و دادن ویژگی‌های نادرست به خداوند» هشدار می‌دهد و تأکید می‌کند که چنین اعمالی نه تنها منجر به گمراهی شخصی می‌شود، بلکه ایمان دینی در میان آحاد جامعه را نیز بی‌ثبات و سست می‌سازد (انعام/۱۴۰؛ اعراف/۳۳). برخی از این نسبت‌های ناروا خداوند را به گونه‌ای توصیف می‌کند که او را با نقص‌های انسانی همسو می‌کند یا قدرت مطلق او را محدود می‌نماید. وقتی صفات نادرست به خداوند نسبت داده می‌شود، افراد ممکن است دچار بحران ایمان شوند. سوءفهم در مورد ذات خداوند می‌تواند منجر به تردید و سردرگمی افراد در مورد دستورات او نیز بشود (حج/۳). اگر افراد خدا را منبع حقیقت و عدالت نبینند، رعایت موازین اخلاقی و ارزشی برایشان مشکل می‌شود و به انحرافات گسترده منجر خواهد شد. تجارب گروه‌ها و جوامع گذشته نشان می‌دهد جمعیت‌هایی که دیدگاه‌های تحریف‌شده از الوهیت را پذیرفته‌اند، چه بسا ایدئولوژی‌هایی انحرافی ایجاد کنند که وفاداری‌های فرقه‌ای یا سلسله‌مراتبی را بر پیوندهای جمعی و مبتنی بر اصول واقعی دینی ترجیح دهند. این چندپارگی برخلاف تأکید قرآن بر وحدت و انسجام بین مؤمنان است (آل عمران/۷۸). باورهای غلط به خدا و امور معنوی منجر به شکنندگی در سطوح روابط اجتماعی می‌گردد و در برابر بحران‌های هویتی آسیب‌پذیر می‌شوند.

در وضعیتی مشابه، «گسترش حق‌گریزی» در جامعه می‌تواند پیامدهای منفی برای تحقق ایمان توحیدی در جامعه باشد. در قرآن، کتمان یا نادیده گرفتن حقایق روشن و آیات الهی مذموم است (بقره/۱۵۹)، زیرا طفره رفتن از پذیرش حق، هم تمامیت فردی و هم ساختار اخلاقی جامعه را تضعیف می‌سازد و آستانه اقتناع در میان افراد و جامعه را به تدریج تغییر می‌دهد و مانع ایجاد جامعه‌ای همسو با ایمان توحیدی و اصول الهی می‌شود. قرآن کسانی را که در پیام‌های روشن خداوند تردید دارند و از پذیرش آن‌ها طفره می‌روند به عواقبی دردناک هشدار می‌دهد (ص/۸)، زیرا طفره رفتن، بدبینی و بی‌اعتمادی را در میان اعضای جامعه گسترش می‌دهد و می‌تواند زمینه‌های انحراف و فروپاشی بنیان‌های اعتقادی و اخلاقی در جامعه را فراهم آورد (مؤمنون/۷۱).

یکی دیگر از موانع مهم تحقق جامعه توحیدی «گرایش به شرک» است. قرآن کریم در آیات متعدد بر آثار زیان بار شرک بر ایمان فردی و جامعه هشدار می‌دهد. شرک‌ورزی خلوص ایمان را در فرد مؤمن خدشه دار می‌کند (بقره/۱۵۹)، و از آنجا که ایمان قلبی به خداوند به عنوان محرک اولیه برای کنش‌ها و تصمیمات افراد عمل می‌کند، هرگونه آسیب به این ایمان به دلیل شرک، خطر قابل توجهی برای یکپارچگی و قوام اعتقادی فرد ایجاد می‌کند و منجر به پیامدهای منفی در جامعه می‌شود. در واقع، پیامدهای شرک فراتر از باورهای فردی است، زیرا ساختار ارزشی و اعتقادی جامعه را تضعیف می‌نماید و آن را در برابر تفرقه و اختلاف آسیب‌پذیر می‌کند. قرآن بر گسست ناشی از تمایلات شرک‌آمیز در میان پیوندهای مشترک اجتماعی تأکید می‌کند (روم/۳۳) که باعث ایجاد اختلاف و تشتت در میان مؤمنان می‌شود.

«ناامیدی مؤمنان از توجه و رحمت خداوند» نیز از موانع اساسی بر سر راه تحقق توحید در جامعه است. ناامیدی از رحمت خداوند به صورت از دست دادن ایمان به توانایی و تمایل او به بخشش و هدایت مؤمنان ظاهر می‌شود. قرآن این احساس را در آیاتی متعدد بیان می‌نماید که مؤمنان را به توبه جویی و امید به رحمت خداوند و بازبایی ایمان خود تشویق می‌کند (تحریم/۸). در واقع، این نمونه از آیات ناامیدی را انحراف از اعتماد و وفاداری به خداوند که می‌تواند منجر به برخی پیامدهای منفی، هم برای افراد و هم برای جامعه شود، توصیف می‌کند. ناامیدی از رحمت خداوند می‌تواند افراد را به تشکیک و سستی عقاید دینی سوق دهد و در نهایت، بنیان ایمان آن‌ها را سست کند. این فرسایش ایمان شخصی می‌تواند منجر به جدا شدن از مناسک جمعی و تضعیف احساس تعلق به جامعه مؤمنان شود. توصیه قرآن به این‌که از «رُوح» خدا ناامید نشوید (یوسف/۸۷)، اصل راهنما برای تاب‌آوری فردی و اجتماعی مؤمنان است. به علاوه، ناامیدی از توجه خداوند می‌تواند منجر به رقابت ناسالم مبتنی بر ترس یا کمبود شود، زیرا افراد به دنبال کسب تأیید اعتبار از منابع غیرالهی خواهند شد.

در مجموع، از موانعی که از قرآن برای تحقق حاکمیت توحید استفاده می‌شود می‌توان به این نکته اشاره نمود که زمینه اکثر این موانع در ساخت روابط ظالمانه و حاکمیت‌های طاغوتی ایجاد می‌شود. برای نمونه، در سوره نحل به تلازم بین توحید و نفی طاغوت‌ها اشاره مستقیم می‌شود: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ...﴾؛ «در میان هر امتی پیامبری برانگیختیم با این پیام که خدا را پرستید و از

هر معبودی جز او دوری گزینید. پس از میان هرامتی کسانی بودند که خدا آنان را هدایت کرد و از میان آنان کسانی نیز بودند که گمراهی بر ایشان ثابت گشت» (نحل/۳۶). علاوه بر این، از آیه فوق به دست می‌آید که عبودیت پروردگار و توحید مرز بین هدایت و ضلالت از نظر قرآن است. جامعه‌ای که می‌خواهد به سوی توحیدی شدن گام بردارد، باید بتواند همه موانع و روابط طاغوتی را چه در سطح رفتارهای فردی و چه در سطح جمعی نفی کند. پس معنای پرستش خدا و پرهیز و اجتناب از طاغوت این است که جز عبادت خدای یکتا که معقول عقل نظر و مقبول عقل عمل است، پرستش دیگری منفی و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۷۳، ص ۱۷۷).

نتیجه‌گیری

اندیشه جامعه آرمانی اسلام و نظریه‌پردازی درباره آن در تمدن اسلامی، با مفهوم ایمان توحیدی گره خورده است. با نزول قرآن و گسترش تعالیم آن، شیوه جدیدی از اندیشه، روابط و مناسبات اجتماعی در جامعه به وجود آمد که مفهوم مرکزی آن ایمان و باور توحیدی به خداوند است. در قرآن باور به وجود خداوند یکتا با همه صفات ذاتی و فعلی، سنگ بنای نظام اعتقادی را تشکیل می‌دهد. قرآن فقط از مسیر ایمان توحیدی به خداوند افراد را به سوی روشنگری و سعادت هدایت می‌کند و از طریق مفهوم خدامرکزی است که می‌توان ایمان به خداوند یکتا را در میان باورها و هنجارهای حاکم بر روابط انسانی صورت‌بندی نمود و بر موضوعات کلیدی مانند جامعه مطلوب قرآنی و حیات طیبه تأکید کرد. در جامعه‌ای که به طور سنتی مناسبات قبیله‌ای و عشیره‌ای حاکم بود و جایگاه افراد و گروه‌ها متناسب با آن مشخص می‌شد، به مرور میزان اعتقاد و پایبندی به اصول دین و پیروی از آیین توحیدی، ملاک اصلی‌ی جانمایی افراد و گروه‌ها در جامعه شد. نکته مهم در این دگردیسی اجتماعی این است که با تغییر اولویت‌ها، مفاهیمی چون قبیله و عشیره و خانواده را ذیل مفهوم توحید و ایمان به خداوند صورت‌بندی می‌نماید. در چهارچوب جامعه سالم، آیات قرآن اهمیت توحید ابراهیمی را به عنوان عامل هویتی یادآوری می‌کند. ایمان به خدای یکتا افراد بیشتری را در زیر یک مفهوم متحد می‌کند و هدف و چهارچوب اخلاقی مشترکی را نیز به آن‌ها القا می‌نماید. در سایه تقویت این اشتراک زمینه رفع اختلافات با افراد درون جامعه و سایر ادیان توحیدی فراهم می‌شود و انسجام اجتماعی حول آن، ارتقا می‌یابد. وقتی جامعه‌ای (در سطح خرد و کلان) از طریق مداومت بر ایمان توحیدی و انجام عمل صالح خود را با هدایت الهی همسو

می‌کند می‌تواند در سطحی دیگر خود به عنوان عامل هدایت دیگران تبدیل شود. این جامعه با تحقق نسبی عدالت، برابری و مهربانی، الهام‌بخش محیط‌های پیرامونی خود می‌شود تا آن‌ها نیز ارزش‌های مشابهی را اتخاذ کند و به شکل‌گیری مجموعه‌ای هماهنگ‌تر کمک رساند (مقایسه شود با: Inglehart, 1997, p. 15-17). قرآن هنگام ترسیم جامعه مطلوب خود، علاوه بر ویژگی‌های افراد انسانی و نوع روابط و مناسباتی که برای شکل‌گیری جامعه مطلوب لازم است، تأکید خود را از یک سو بر شناسایی دقیق موانع تحقق ایمان توحیدی، و از سوی دیگر، بر شکل‌گیری باورها و هنجارهایی می‌گذارد که در فرهنگ توحیدی باعث تحقق نظم و انتظام خاص و نیز پایداری آن می‌شود و از این طریق می‌تواند به تحقق برخی کارکردهای ضروری و وظایف اصلی برای بقای جامعه منجر شود.

در باب حقیقت و چیستی تحقق توحید در عرصه روابط اجتماعی، مطهری از مفهوم توحید اجتماعی بحث می‌کند و آن را به معنای یگانه شدن جامعه یا به یگانگی رسیدن جامعه فهم نموده است (مقایسه شود با: مطهری، ۱۳۸۳، ص ۱۱۷). اگر توحید اجتماعی را آن‌چنان که وی توصیف می‌کند، نوعی از توحید عبادی در نظر بگیریم، گونه‌ای ظرفیت معنایی برای توحید اجتماعی ایجاد می‌شود و برای تحقق توحید اجتماعی در گستره جامعه، چاره‌ای از شناخت عناصر و عوامل و موانع شکل‌گیری آن نخواهد بود، که در این نوشتار تلاش شد به مهم‌ترین آن‌ها بپردازیم.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده است و این موضوع را تأیید می‌کند.

مشارکت نویسندگان

نویسنده مسئول پژوهش، سید محسن میرسندسی، تمام مراحل شامل استخراج داده‌ها، تحلیل و نگارش مقاله را بر عهده داشته است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند هیچ گونه تضاد منافع در نگارش مقاله وجود ندارد.

حامی مالی

این پژوهش هیچ گونه حمایت مالی مشخصی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

سپاسگزاری

از پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و همکاران گروه قرآن و مطالعات اجتماعی بابت حمایت علمی و نقدهای سازنده شان سپاسگزاری می‌شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن قیم جوزیه. (۱۴۰۶ق). **توضیح المقاصد و تصحیح القواعد فی شرح قصیده الامام ابن القيم**. (تحقیق و تصحیح زهیر الشاوش). بیروت: المکتب الإسلامی.
۲. اخلاقی، حلیمه؛ شرف‌الدین، حسین؛ صفورایی پاریزی، محمد مهدی؛ عزیزی کیا، غلامعلی. (۱۳۹۶ش). مبانی هستی‌شناختی سبک زندگی طیبیه از دیدگاه قرآن کریم. **پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده**، ۵(۱)، ۱۰۷-۱۲۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25386190.1396.5.1.6.0>
۳. استراوس، آنسلم؛ کوربین، جولیت. (۱۳۸۵ش). **اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنايي، رویه‌ها و شیوه‌ها**. (ترجمه یوک محمدی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴. جانی پور، محمد. (۱۳۹۶ش). کارکردهای کیفی استفاده از روش «تحلیل محتوا» در فهم احادیث. **علوم قرآن و حدیث**، ۴۹(۱)، ۲۹-۵۲.
<https://doi.org/10.22067/naqhs.v0i0.20984>
۵. جواد علی. (۱۹۶۸م). **المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام**. بیروت: دار العلم للملایین.
۶. جواد آملی، عبدالله. (۱۳۸۱ش). **صورت و سیرت انسان در قرآن کریم**. قم: اسراء.
۷. جواد آملی، عبدالله. (۱۳۷۳). **تفسیر تسنیم**. قم: اسراء.
۸. شیروانی، علی. (۱۳۷۳ش). **شرح مصطلحات فلسفی بדיایة الحکمة و نهایة الحکمة**. قم: بوستان کتاب.
۹. صدری فر، نبی‌الله؛ ضمیری، محمدرضا؛ مولوی، محمد؛ جمشیدی راد، محمدصادق. (۱۳۹۶ش). واکاوی سنت و ساختار تغییرات اجتماعی (با تأکید بر آیه ۱۱ سوره رعد). **نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان**، ۷(۱)، ۱۳۹-۱۵۸.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2018.244333.1141>
۱۰. صدقی، محمد. (۱۳۸۷ش). توسل به اولیای الهی راه سلامت ایمان توحیدی. **پژوهش‌های فلسفی-کلامی**، ۱۰(۱)، ۲۵-۴۵.
<https://doi.org/10.22091/pfk.2008.242>
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸ش). **تفسیر المیزان**. (ترجمه محمد باقر موسوی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. عزتی، مرتضی. (۱۳۷۶ش). **روش تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.
۱۴. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). **التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵. کریپندورف، کلوس. (۱۳۸۳ش). **تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی**. (ترجمه هوشنگ نایی). تهران: نشر نی.
۱۶. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳ش). **جامعه و تاریخ**. (مجموعه آثار، ج ۲). تهران: صدرا.
۱۷. منصوریان، یزدان. (۱۳۹۲ش). جایگاه چارچوب نظری و مفهومی در پژوهش. [وبگاه‌نوشته] در: وبگاه لیزنا، (کد خبر: ۱۳۴۵۲، ۱۳ آبان ۱۳۹۲ش، شماره ۱۵۵). دسترس‌پذیر در: <https://B2n.ir/lisna13452>
18. Berger, P. L. (1990). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor Press.

19. Birt, L., Scott, S., Cavers, D., Campbell, C., & Walter, F. (2016). Member Checking: A Tool to Enhance Trustworthiness or Merely a Nod to Validation?. *Qualitative Health Research*, 26(13), 1802–1811. <https://doi.org/10.1177/1049732316654870>
20. Dowden, B. (2011). *Religion and Society: An Introduction to the Sociology of Religion*. Sage Publications.
21. Duckworth, A. L., Gendler, T. S., & Gross, J. J. (2016). Situational Strategies for Self-Control. *Perspectives on Psychological Science*, 11(1), 35–55. <https://doi.org/10.1177/1745691615623247>
22. Fabricatore, C., Gyaurov, D., & Lopez, X. (2019). An Exploratory Study of the Relationship Between Meaning-Making and Quality in Games. *Multimedia Tools and Applications*, 78, 13539–13564. <https://doi.org/10.1007/s11042-019-7232-1>
23. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
24. Langford, L. (n.d.). The Social Processes of Cooperation, Competition & Conflict. *Social Science Courses / ISC Sociology: Study Guide & Syllabus*. Retrieved from <https://study.com/academy/lesson/social-processes-cooperation-competition-conflict>
25. Moya, J., & Goenechea, M. (2022). An Approach to the Unified Conceptualization, Definition, and Characterization of Social Resilience. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 5746. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095746>
26. Nasr, S. H. (2004). *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. New York: HarperOne.
27. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
28. Saldaña, J. (2022). *Designing Conceptual Frameworks for Qualitative Research*.
29. Sim, J. J., Goyle, A., McKedy, W., Eidelman, S., & Correll, J. (2014). How Social Identity Shapes the Working Self-Concept. *Journal of Experimental Social Psychology*, 271–277. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2014.07.015>
30. Widegren, Ö. (1997). Social Solidarity and Social Exchange. *Sociology*, 31(4), 755–771. <https://doi.org/10.1177/0038038597031004007>
31. Wittek, R. (2013). Rational Choice Theory. In: *Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia* (pp. 688–690).
32. Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., Cole, B., Rye, M. S., Butter, E. M., Belavich, T. G., Hipp, K.

M., Scott, A. B., & Kadar, J. L. (1997). *Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy*. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(4), 549–564. <https://doi.org/10.2307/1387689>

References

Holy Qur'an. [In Arabic]

1. Akhlāqī, Ḥalīmah; Sharaf al-Dīn, Ḥusayn; Şafūrā'ī Pārīzī, Muḥammad Mahdī; & 'Azīzī Kiyā, Gholām-'Alī. (1396 SH/2017 CE). *Mabānī-yi hastī-shinākhtī-yi sabk-i zindagī-yi ṭayyibah az دیدگاه-i Qur'ān-i karīm* [The Ontological Foundations of the 'Ṭayyibah' Lifestyle from the Perspective of the Holy Quran]. Pazhūhishnāmah-'i Islāmī-yi Zanān va Khānavādah, 5(1), 107–128. [In Persian]
2. Berger, Peter L. (1990). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor Press.
3. Birt, L., Scott, S., Cavers, D., Campbell, C., & Walter, F. (2016). Member Checking: A Tool to Enhance Trustworthiness or Merely a Nod to Validation?. *Qualitative Health Research*, 26(13), 1802–1811. <https://doi.org/10.1177/1049732316654870>
4. Dowden, B. (2011). *Religion and Society: An Introduction to the Sociology of Religion*. Sage Publications.
5. Duckworth, A.L., Gendler, T.S., & Gross, J.J. (2016). Situational Strategies for Self-Control. *Perspectives on Psychological Science*, 11(1), 35–55. <https://doi.org/10.1177/1745691615623247>
6. Fabricatore, C., Gyaurov, D., & Lopez, X. (2019). An Exploratory Study of the Relationship Between Meaning-Making and Quality in Games. *Multimedia Tools and Applications*, 78, 13539–13564. <https://doi.org/10.1007/s11042-019-7232-1>
7. Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1420 AH/2000 CE). *Al-Tafsīr al-kabīr* (Mafātīḥ al-ghayb) [The Great Exegesis (Keys to the Unseen)]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
8. Ibn Qayyim al-Jawzīyah, Muḥammad ibn Abī Bakr. (1406 AH/1985 CE). *Tawḍīḥ al-maqāṣid wa taṣḥīḥ al-qawā'id fī sharḥ qaṣīdat al-Imām Ibn al-Qayyim*. (Ed. Zuhayr al-Shāwīsh). Beirut: Al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]
9. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
10. 'Izzatī, Murtaḍā. (1376 SH/1997 CE). *Rawish-i taḥqīq dar 'ulūm-i ijtimā'ī* [Research Method in Social Sciences]. Tehran: Mu'assasah-'i Taḥqīqāt-i Iqtisādī. [In Persian]
11. Jānīpūr, Muḥammad. (1396 SH/2017 CE). *Kārkard-hā-yi kayfī-yi istifādah az rawish-i taḥlīl-i muḥtawā dar fahm-i aḥādīth* [The Qualitative Functions of Using 'Content Analysis']

- Method in Understanding Hadiths]. 'Ulūm-i Qur'ān va Ḥadīth, 49(1), 29–52. [In Persian]
12. Javādī Āmulī, 'Abdullāh. (1373 SH/1994 CE). *Tafsīr-i Tasnīm* [The Tasnim Exegesis]. Qom: Isrā'. [In Persian]
13. Javādī Āmulī, 'Abdullāh. (1381 SH/2002 CE). *Ṣūrat va sīrat-i insān dar Qur'ān-i karīm* [The Form and Conduct of Man in the Holy Quran]. Qom: Isrā'. [In Persian]
14. Jawād 'Alī. (1968). *Al-Mufaṣṣal fī tārikh al-'Arab qabl al-Islām* [The Detailed [Book] in the History of the Arabs before Islam]. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
15. Krippendorff, Klaus. (1383 SH/2004 CE). *Tahlīl-i muhtavā: mabānī-yi rawish-shināsī* [Content Analysis: An Introduction to Its Methodology] (H. Nāyibī, Trans.). Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
16. Langford, L. (n.d.). The Social Processes of Cooperation, Competition & Conflict. *Social Science Courses / ISC Sociology: Study Guide & Syllabus*. Retrieved January 15, 2024, from <https://study.com/academy/lesson/social-processes-cooperation-competition-conflict>
17. Manṣūrīyān, Yazdān. (13 Ābān 1392 SH/4 November 2013). *Jāyghāh-i chārčhūb-i nazārī va mafhūmī dar pazhūhish* [The Place of Theoretical and Conceptual Framework in Research]. Lisnā. Retrieved from <https://b2n.ir/lisna13452> [In Persian]
18. Moya, J., & Goenechea, M. (2022). An Approach to the Unified Conceptualization, Definition, and Characterization of Social Resilience. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 5746. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095746>
19. Muṭahharī, Murtaḍā. (1383 SH/2004 CE). *Jāmi'ah va tārikh [Society and History]. In Majmū'ah-i āthār* (Vol. 2). Tehran: Ṣadrā. [In Persian]
20. Nasr, Seyyed Hossein. (2004). *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. HarperOne.
21. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
22. Ṣadiqī, Muḥammad. (1387 SH/2008 CE). *Tavassul bi awliyā'-i ilāhī rāh-i salāmat-i imān-i tawḥīdī* [Resorting to Divine Saints: The Path to Health of Monotheistic Faith]. Pazhūhish-hā-yi Falsafī-Kalāmī, 10(1), 25–45. [In Persian]
23. Ṣadrī Far, Nabī-Allāh; Ṣamīrī, Muḥammad Riḍā; Mawlavī, Muḥammad; & Jamshīdī Rād, Muḥammad Ṣādiq. (1396 SH/2017 CE). **Vākāvi-yi sunnat va sākhtār-i taghyrāt-i ijtīmā'ī (bā tākīd bar āyah-'i 11 sūrah-'i Ra'd)** [Analyzing Tradition and the Structure of Social Changes (With Emphasis on Verse 11 of Surah al-Ra'd)]. Nazharīyah-hā-yi Ijtīmā'ī-yi

- Mufakkirān-i Musalmān, 7(1), 139–158. [In Persian]
24. Saldaña, J. (2022). *Designing Conceptual Frameworks for Qualitative Research*. Unpublished Manuscript.
25. Shīrvānī, 'Alī. (1373 SH/1994 CE). *Sharḥ-i muṣṭalahāt-i falsafī-yi Bidāyat al-ḥikmah va Nihāyat al-ḥikmah* [An Explanation of the Philosophical Terms in 'Bidāyat al-ḥikmah' and 'Nihāyat al-ḥikmah']. Qom: Bustān-i Kitāb. [In Persian]
26. Sim, J. J., Goyle, A., McKedy, W., Eidelman, S., & Correll, J. (2014). How Social Identity Shapes the Working Self-Concept. *Journal of Experimental Social Psychology*, 55, 271–277. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2014.07.015>
27. Strauss, Anselm & Corbin, Juliet. (1385 SH/2006 CE). *Uṣūl-i rawish-i taḥqīq-i kayfi: naẓariyah-'i mabnā'ī, rūykard-hā va shīvah-hā* [Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques] (B. Muḥammadī, Trans.). Tehran: Pazhūhishgāh-i 'Ulūm-i Insānī va Muṭālī'āt-i Farhangī. [In Persian]
28. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1378 SH/1999 CE). *Tafsīr al-Mīzān* [The Al-Mizan Exegesis] (M. B. Mūsawī, Trans.). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]
29. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH/1997 CE). *Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur'ān* [The Balance in the Interpretation of the Quran]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
30. Widegren, Ö. (1997). Social Solidarity and Social Exchange. *Sociology*, 31(4), 755–771. <https://doi.org/10.1177/0038038597031004007>
31. Wittek, R. (2013). Rational Choice Theory. In *Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia* (pp. 688–690). SAGE Publications.
32. Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., Cole, B., Rye, M. S., Butter, E. M., Belavich, T. G., ... & Kadar, J. L. (1997). Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(4), 549–564. <https://doi.org/10.2307/1387689>